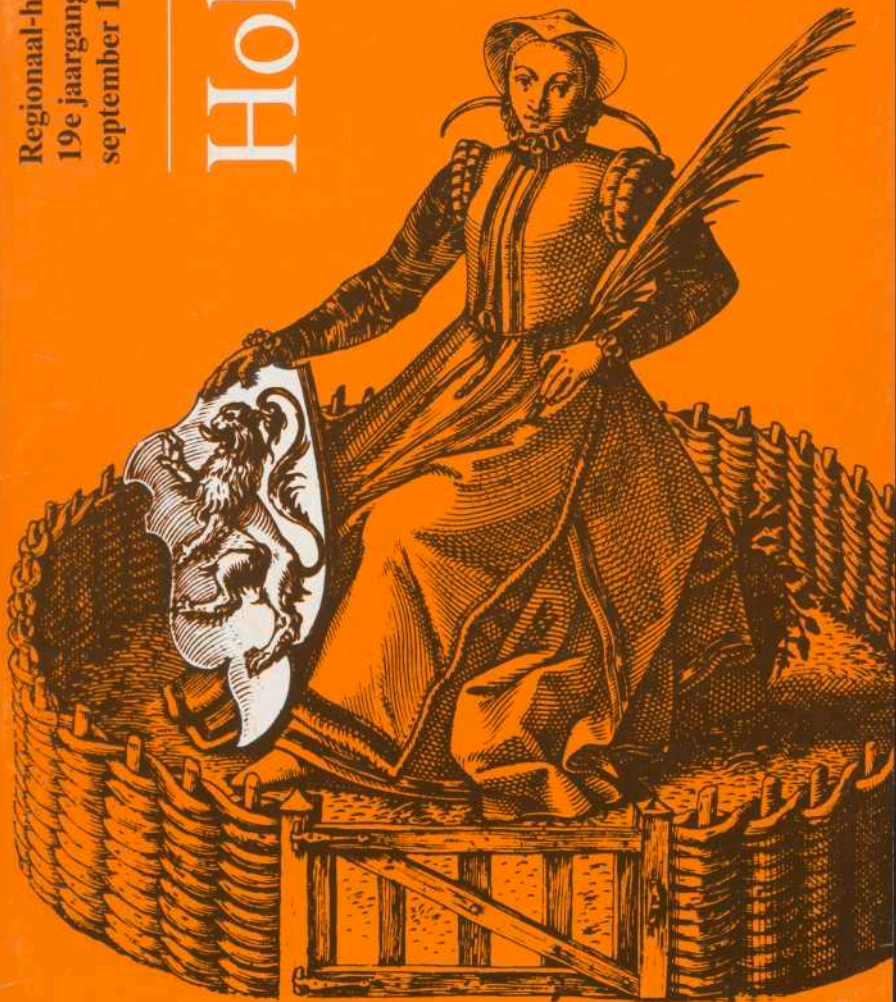

Regionaal-historisch tijdschrift
19e jaargang | nummer 3
september 1987

Holland

Holland, regionaal-historisch tijdschrift

Holland is een tweemaandelijks uitgave van de Historische Vereniging Holland, die voorts de reeks *Hollandse Studiën* uitgeeft. *Holland* wordt kosteloos aan de leden toegezonden. Voor de *Hollandse Studiën* gelden speciale ledenprijzen/ledenkortingen.

Redactie

J. E. A. Boomgaard, M. Carasso-Kok, L. A. M. Giebels, R. Huijbrecht, E. H. de Jong,
R. W. G. Lombarts, D. J. Noordam, F. W. A. van Poppel, L. J. H. Vroom, A. E. L. van IJendoorn,
W. M. Zappey.

Vaste medewerkers

J. Alleblas (bibliografie), J. J. Cahen (musea), P. J. Woltering (archeologie).

Kopij voor *Holland* en *Hollandse Studiën* alsmede te bespreken publikaties te zenden aan de redactiesecretaris van *Holland*, Mw. dr. L. A. M. Giebels, Hoogheemraadschap van Rijnland, Postbus 156, 2300 AD Leiden, telefoon 071-25 93 38.

De kopij moet worden ingediend conform de richtlijnen van de redactie. Deze zijn verkrijgbaar bij de redactiesecretaris.

Opgave van publikaties op het gebied van de geschiedenis van Holland, die door hun wijze van uitgave gemakkelijk aan de aandacht ontsnappen, gaarne aan de vaste medewerker voor de bibliografie, J. Alleblas, Gemeentearchief Dordrecht, Postbus 742, 3300 AS Dordrecht, telefoon 078-14 11 88.

Historische Vereniging Holland

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de belangstelling voor en de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland in het bijzonder in haar regionale en lokale aspecten te bevorderen.

Secretariaat: Drs. F. J. M. Otten, p/a Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem.

Ledenadministratie: Mevrouw M. Timmers, Kantelenweg 5, 3233 RA Oostvoorne, telefoon 01815-41 88.

Contributie: /45 per jaar voor gewone leden (personen), /50 per jaar voor buitengewone leden (instellingen), na ontvangst van een acceptgirokaart te storten op postgirorekening nr. 339121 ten name van de Historische Vereniging Holland te Oostvoorne. Zij die in de loop van een kalenderjaar lid worden, ontvangen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van *Holland*.

Losse nummers: /7,50, dubbele nummers /15, vermeerderd met /3,- administratiekosten voor een enkel nummer, /5,50 voor meerdere nummers of voor een dubbel nummer. Losse nummers kunnen worden besteld door overmaking van het verschuldigde bedrag op postgirorekening nr. 3593767 ten name van de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, afd. verkoop publikaties te 's-Gravenhage, onder vermelding van het gewenste.

Hollandse Studiën: Delen in de serie *Hollandse Studiën* en het *Apparaat voor de geschiedenis van Holland* kunnen op dezelfde wijze worden besteld als losse nummers van *Holland*. Gegevens over de publikaties van de Vereniging zijn regelmatig te vinden in de rubriek *Verrijgbaar via Holland* achterin het tijdschrift.

ISSN 0166-2511

© 1987 Historische Vereniging Holland. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

De hoge jurisdicties van het 18e-eeuwse Holland

Een aanzet tot de bepaling van hun aantal, ligging en begrenzingen

Florike Egmond

Welke instanties hielden zich gedurende de 18e eeuw in de Noordelijke Nederlanden bezig met de strafrechtspraak en over welke gebieden strekte hun competentie zich uit? Deze tamelijk elementaire vraag blijkt in de praktijk allesbehalve eenvoudig te beantwoorden. Dat is merkwaardig. Van een gebrek aan belangstelling voor de strafrechtsgeschiedenis kan zeker niet gesproken worden. Niet alleen hebben strafwetgeving en strafprocesrecht – evenals de organisatievormen en bevoegdheden van justitiële en bestuurlijke instanties – veel aandacht gekregen van onderzoekers uit de 19e en het begin van de 20e eeuw. Ook heeft zich, vooral sinds de jaren zestig, een sterke groei voorgedaan in het onderzoek naar de rechtsgeschiedenis in de Nederlanden, waarbij de strafrechtsgeschiedenis een centrale plaats inneemt.

In dit artikel wil ik om te beginnen ingaan op de vraag waarom een duidelijke kaart en een goed hanteerbaar overzicht van de instanties die zich tijdens de 18e eeuw bezighielden met de strafrechtspraak nog ontbreken. In dat verband komt een aantal opmerkingen van 'oudere' rechtshistorici over dit probleem aan de orde en tracht ik een indruk te geven van de thema's die in recente rechtshistorische onderzoekingen centraal staan. In de tweede paragraaf wordt aangegeven om welke redenen een dergelijk overzicht inmiddels dringend nodig is: in de eerste plaats als hulpmiddel bij onderzoek op het terrein van de strafrechtsgeschiedenis en de lokale en regionale geschiedenis zoals dat reeds plaatsvindt, maar evenzeer omdat het nieuwe vragen oproept en andere benaderingen mogelijk maakt. Vervolgens komen de instanties aan de orde die zich in het 18e-eeuwse gewest Holland bezighielden met de strafrechtspraak, terwijl ook kort wordt ingegaan op enkele problemen die zich kunnen voordoen bij onderzoek op dit gebied. Deze paragrafen zijn bedoeld als inleiding en toelichting bij het laatste en grootste deel van dit artikel, dat een overzicht omvat van alle mij bekende hoge jurisdicties in het 18e-eeuwse Holland, alsmede kaarten die hun ligging en begrenzingen aangeven. Wanneer we hier spreken over hoge jurisdicties of gerechten met hoge rechtsmacht gaat het om instanties die bevoegd waren in strafzaken; ze mochten alle 'lijfstraffelijke' zaken behandelen en alle straffen tot en met de doodstraf uitspreken. Het lijkt me van belang hier te benadrukken dat het bij overzicht en kaarten gaat om een *aanzet*. Ik heb volledigheid nagestreefd, maar deze is – mede gezien de huidige stand van onderzoek – niet geheel bereikbaar. Daar komt bij dat de begrenzingen van jurisdicties en de afbakening van de bevoegdheden der rechtsprekende instanties ook in de 18e eeuw niet steeds duidelijk waren – hetgeen destijds tot de nodige meningsverschillen en processen aanleiding heeft gegeven. Het ging er mij echter ook niet zoeer om de grenzen van de hoge jurisdicties op de kilometer nauwkeurig aan te geven, als wel om een goed hanteerbaar hulpmiddel te bieden bij historisch en rechtshistorisch onderzoek – of dit nu de steden of het platteland betreft van het 18e-eeuwse Holland. Vandaar ook dat het overzicht in twee delen is gesplitst (Holland ten noorden en ten zuiden van het IJ) en voor elk deel alfabetisch geordend is. Bovendien wordt bij elke hoge jurisdictie vermeld in welk archief het strafrechtelijk archiefmateriaal van de betreffende instantie tegenwoordig bewaard wordt.

Kaarten en geschreven overzicht kunnen op dit moment in een leemte voorzien en, naar

* Ik wil graag Anton Blok, Sjoerd Faber, Arend Huussen, en de redactie van *Holland* bedanken voor hun commentaar en suggesties bij eerdere versies van dit artikel. Ook ben ik de heer Vriens en zijn collega's van het Rijksarchief in Noord-Brabant erkentelijk voor hun bereidwilligheid mijn plannen aan te horen en voor hun goede adviezen. Tenslotte wil ik de medewerkers bedanken van de archieven te Amsterdam, Arnhem, Dordrecht, Gouda, Haarlem, Purmerend, Rotterdam, en Utrecht – en in het bijzonder mevrouw Bakker van het ARA – die zo vriendelijk waren vaak veel tijd te besteden aan het beantwoorden van mijn vragen over de hoge jurisdicties.

ik hoop, op wat langere termijn aanleiding vormen tot het samenstellen van een verbeterde en uitvoeriger versie: misschien in de vorm van een soort 'rechtshistorische atlas', waarin dan zowel plaats zou moeten zijn voor de hoge als de lagere jurisdicties. Als voorbeeld denk ik aan de *Historische Kaart van Noord-Brabant 1795. De gebieden van de schepenbanken binnen de huidige provincie Noord-Brabant omstreeks 1795* ('s-Hertogenbosch 1980), die onder redactie van W. van Ham en J. Vriens door het Rijksarchief in Noord-Brabant werd uitgegeven. Vandaar ook, dat ik lezers wil verzoeken correcties, aanvullingen, suggesties en ander commentaar naar mij te zenden — zodat deze informatie op den duur verwerkt kan worden.

Het ontbreken van een overzicht

Hoe is het mogelijk dat goed toegankelijke kaarten en overzichten van de hoge jurisdicties in de 18e eeuw — met name voor zo'n centraal gewest als Holland — niet reeds lang tot de gangbare hulpmiddelen in archieven en bibliotheken behoren? De vraag dringt zich op waarom in het bijzonder de 19e- en begin 20e-eeuwse juristen en rechtshistorici niet echt in deze leemte voorzien hebben. Immers, onderzoekers als L. Ph. C. van den Bergh, R. Fruin, J. W. Bosch, A. F. Zwaardemaker, A. S. de Blécourt, A. H. Martens van Sevenhoven, J. A. Fruin, J. V. Rijpperda Wierdsma en S. J. Fockema Andreae hebben zich in het bijzonder beziggehouden met de *structuur* en *organisatie* van de vroegere rechtsprekende instanties, met de afbakening van hun bevoegdheden en de regulering van hun onderlinge samenwerking, terwijl bijvoorbeeld ook aandacht werd besteed aan het appèlrecht in strafzaken en de werkzaamheden van de baljuws¹.

Een aantal van deze rechtshistorici heeft zich inderdaad wel uitgelaten over het probleem van de hoge jurisdicties, maar de voor hun werk gewoonlijk zo kenmerkende precisie treedt juist in hun opmerkingen op dit terrein wat meer op de achtergrond. Zoals Faber onlangs opmerkte, wijzen verschillende van de bovengenoemde auteurs op de extreme versplintering van de rechterlijke bevoegdheden in de Republiek, waarbij Holland gewoonlijk als het meest vergaande voorbeeld ter sprake komt. De schattingen — en het is typerend dat we hier met *schattingen* te maken hebben — van het aantal instanties met hoge jurisdictie in Holland alleen, lopen in hun geschriften uiteen van

1 Zie van de genoemde auteurs onder meer de volgende publikaties: L. Ph. C. van den Bergh, 'De Baljuwen', in: *Het Nederlandsche Rijks-Archief I* (1857), 235-303; R. J. Fruin, *Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek*, Uitg. door H. T. Colenbrander, Den Haag 1901, 2e herz. dr. Den Haag 1972; J. W. Bosch, 'Rechtshistorische aantekeningen betreffende het appèlrecht in strafzaken', in: *Tijdschrift voor Strafrecht* LVII (1948), 34-83; A. F. Zwaardemaker, 'De interjurisdictionele verhoudingen in het strafrecht van de Republiek der Vereenigde Nederlanden', in: *Tijdschrift voor Strafrecht* XLIX (1939), 221-267; A. S. de Blécourt, *De ambachten in Rijnland, Delfland en Schieland*, Haarlem 1902; *idem*, *De organisatie der gemeenten gedurende de jaren 1795-1811*, Haarlem 1903; *idem*, *Ambacht en Gemeente. De Regeering van een Hollandsch dorp gedurende de 17e, 18e en 19e eeuw*, Zutphen 1912; en *idem*, 'Heerlijkheden en heerlijke rechten', in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis I* (1918-19), 45-107; A. H. Martens van Sevenhoven, *De Justitieele Colleges in de Steden en op het Plateland van Holland, 1795-1811*, Utrecht 1912; J. A. Fruin, 'Het Recht en de Rechtsbedeeling onder de Republiek der Vereenigde Nederlanden', in: *Verlagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot Uitgave der Bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht I* (1880), 394-418; J. V. Rijpperda Wierdsma, *Politie en Justitie. Een studie over den Hollandschen staatsbouw tijdens de Republiek*, Zwolle 1937; en S. J. Fockema Andreae, *Het Hoogheemraadschap van Rijnland. Zijn recht en bestuur van den vroegsten tijd tot 1857*, Leiden.

ruim 100 tot ongeveer 230². Eén van de door Faber genoemde onderzoekers, J. A. Fruin, stelde in 1880: 'Er bestaat in dit opzicht zoo groote verscheidenheid, dat het bijna onmogelijk is, van de rechtbanken in de verschillende gewesten een eenigszins stelselmatig overzicht te geven'³. De precisie lijkt toe te nemen wanneer Martens van Sevenhoven in zijn dissertatie uit 1912 tot een aantal van 128 rechtbanken komt die (voór 1795) in Holland kennis namen van criminele zaken. Hij gaat echter niet zover ze te noemen en vermeldt evenmin waarop dit aantal gebaseerd is⁴. Nog in 1939 stelt Zwaardemaker: 'Wie het geduld zou hebben ze eens bijeen te tellen in Tirion's *Tegenwoordige Staat*, die nog niet eens alle vermeldt, zal vermoedelijk eenige duizenden colleges, bekleed met zekere bevoegdheid in de strafrechtspraak, vinden over het gehele gebied der Vereenigde Nederlanden. Zelfs het aantal hoge jurisdicties . . . is nog zeer respectabel'⁵.

Toch bestond er op dat moment reeds een overzicht van alle hoge (en andere) jurisdicties in de gehele Republiek. En daarmee zijn we aangekomen bij de werkzaamheden van de enige onderzoeker die (na de verschijning van de 18e-eeuwse *Tegenwoordige Staat*) getracht heeft een systematisch overzicht van jurisdicties in de Republiek samen te stellen. A. A. Beekman heeft als een der medewerkers aan de *Geschiedkundige Atlas van Nederland*, die tot stand kwam in de eerste twee decennia van deze eeuw, een centrale rol gespeeld bij de vervaardiging van 19 kaarten waarop de situatie van de Republiek in 1795 gedetailleerd is afgebeeld (tezamen Kaart XIV). Hij is bovendien de auteur van het bij deze kaarten behorende tekstdeel *De Republiek in 1795, met heerlijkheden, ambachten enz.* (s-Gravenhage 1913), waarin hij een overzicht van deze gerechten biedt. Alleen al voor het gewest Holland beslaat deze lijst 38 bladzijden. Bij telling blijkt dat hij voor Holland komt tot 205 gerechten met hoge jurisdictie⁶. Samen met de *Tegenwoordige Staat*, die de situatie van de jaren 1740 weergeeft, vormt Beekmans werk de belangrijkste bron voor het overzicht en de kaarten in het laatste deel van dit artikel. Hoe waardevol Beekmans publikaties ook zijn — de toegankelijkheid laat zeer te wensen over. Vooral de kaarten leveren onoverkomelijke problemen op wanneer men tracht een beeld te krijgen van de omvang van specifieke hoge jurisdicties of wil opzoeken welke hoge gerechten te vinden waren in een bepaalde streek. Van een overzichtelijke weergave van de verdeling, ligging en begrenzingen der hoge jurisdicties per gewest is al helemaal geen sprake. Deze gebrekkige toegankelijkheid van zijn kaarten heeft in de eerste plaats te maken met de veelheid aan informatie die hierin is verwerkt. In het bijzonder het steeds weer samenvallen van natuurlijke grenzen met bestuurlijke en jurisdictiegrenzen maakt het tot een beproeving te moeten uitmaken waar de grenzen van de hoge jurisdicties zich bevinden. En zonder een goed (kaart)beeld voor ogen verliest het geschreven overzicht veel van zijn toegankelijkheid. Bovendien heeft ook hier de behoefte zoveel mogelijk informatie over hoge én lage jurisdicties te bieden de overzichtelijkheid niet bevorderd. Het ordeningsprincipe — soms per oude, dat wil zeggen 18e-eeuwse, bestuurlijke eenheid, en soms per eiland, waard of streek — en de typogra-

2 Zie Sjoerd Faber, *Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam, 1680-1811. De nieuwe menslievendheid*, (diss.) Arnhem 1983, vooral blz. 15-17.

3 Fruin (J.A.), 'Het Recht', 394-395.

4 Martens van Sevenhoven, *De Justitieele Colleges*, xviii.

5 Zwaardemaker, 'De interjurisdictionele verhoudingen', p. 235.

6 Zie het betreffende tekstdeel 81-126. Overigens valt over dit getal nog te twisten, aangezien in enkele gevallen uit Beekmans omschrijving niet geheel duidelijk is of een dubbele naam betrekking had op een of twee hoge jurisdicties (bijv. p. 83 'Nieuwkoop en Noorden'). Vandaar ook dat mijn overzicht in sommige opzichten afwijkt van dat van Beekman. In gevallen van twijfel heb ik aan informatie uit het archiefmateriaal 'voorrang' gegeven boven Beekman.

fische vormgeving van het overzicht maken het geheel er niet toegankelijker op⁷. Een deel van het antwoord op de vraag waarom de bovengenoemde rechtshistorici — met uitzondering van Beekman — het probleem van de hoge jurisdicties op nogal nonchalante wijze terzijde hebben geschoven, kan afgeleid worden uit hun keuze van onderwerpen en thema's, en uit de wijze waarop zij deze behandelen in hun publikaties. (Daarbij laat ik buiten beschouwing dat de vergaande fragmentatie van de hoge rechtsmacht in Holland onderzoek op dit terrein tot een zeer tijdrovende bezigheid maakt; dat heeft tenslotte Beekman ook niet weerhouden.) De geschriften van deze auteurs kunnen aan de hand van hun onderwerpen in drie groepen verdeeld worden: namelijk samenvattende overzichten van de gehele bestuurlijke en juridische organisatie van de Republiek (bijvoorbeeld door R. J. Fruin); lokale en regionale studies die diep ingaan op de bijzondere kenmerken van het betrokken gebied (bijvoorbeeld over de baljuwschappen Delfland, Schieland en Rijnland, over het ambacht Kralingen of over het hoogheemraadschap Rijnland); en uiteenzettingen over een bepaald juridisch thema (zoals het appelrecht, de afbakening van hoge, lage en middelbare rechtsmacht) of over een bepaald aspect van de justitiële praktijk (bijvoorbeeld over het optreden van de baljuwen of de samenwerking van verschillende gerechten)⁸.

Voor de lokale en regionale studies heeft men zich vaak de moeite gegeven de strafrechtspraktijk op enigszins systematische wijze in de archieven na te gaan. In hun overige geschriften echter, hebben deze auteurs meestal genoeg aan enkele sprekende voorbeelden ter illustratie van meer algemene juridische principes en organisatorische praktijken. Vaak grijpt men ook voor deze voorbeelden nog terug op het werk van beroemde oudere juristen, zoals Bavius Voorda en Pieter Bort. Voor geen enkele van deze studies was het werkelijk noodzakelijk een volledig overzicht van de (hoge) jurisdicties per gewest samen te stellen. Een tweede element dat in dit verband mogelijk een rol heeft gespeeld is de sterk moraliserende benadering van het oude strafrechtstelsel door deze rechtshistorici. Dit stelsel wordt door hen overwegend negatief beoordeeld. Zoals Faber heeft gesignaleerd, moeten vooral 'rechtsverseidenheid' en 'rechtsongelijkheid' het daarbij ontgelden⁹. J. A. Fruin gaat hierin bijzonder ver. Na geconstateerd te hebben dat er sprake was van een sterk lokaal particularisme, een grote gehechtheid aan verworven rechten en een duidelijk verzet tegen centralisering, verzucht hij in een publikatie uit 1880: 'De vrijheid scheen te bestaan in zelfstandigheid der deelen, niet in een behoorlijke verhouding der deelen onderling, en in een betamelijke ondergeschiktheid aan het geheel'. Het stelsel van rechtspleging noemt hij in veel opzichten 'verkeerd'; de manier van procederen 'overal omslachtig en gebrekkig'. En over de 'rechtsverseidenheid' merkt hij op: 'Tot veel ergerlijker ongelijkheid gaf diezelfde verseidenheid in strafzaken aanleiding', waarna hij instemmend de vraag van een schrijver uit het begin van de 19e eeuw citeert: 'Wie kan zulk een toestand verdedigen, welk Nederlander schaamt zich dien niet?'. Zijn betoog mondt uit in een overhuld pleidooi — als het ware met terugwerkende kracht — voor de centraliserende monarchie¹⁰.

7 Dit ordeningsprincipe heeft onder meer ten gevolge dat informatie over de hoge jurisdicties in het gebied rond Gouda verspreid is te vinden over een aantal bladzijden — heiligen het zoeken vrijwel onmogelijk maakt wanneer men niet reeds de namen kent van de gezochte hoge jurisdicties.

8 Zie Fruin (R. J.), *Geschiedenis der Staatsinstellingen*; en vgl. C. W. van der Pot, *Bestuurs- en Rechtsinstellingen der Nederlandse Provinciën*, Zwolle 1949. Zie voorts: De Biécourt, *De ambachten*; idem, *Ambacht en Gemeente*; Fockema Andreae, *Het Hoogheemraadschap van Rijnland*; en de in noot 1. genoemde studies van J. W. Bosch, L. Ph. C. van den Bergh en Zwaardemaker.

9 Faber, *Strafrechtspleging en criminaliteit*, vooral hoofdstuk II, 'Het gangbare beeld', 7-19.

10 Fruin (J. A.), 'Het Recht', 394, 397, 404-05.

Ook verschillende na hem schrijvende rechtshistorici steken hun ongenoegen over en soms zelfs weerzin tegen de oude strafrechtspleging niet onder stoelen of banken. In een soms expliciete vergelijking met de 19e- en 20e-eeuwse situatie moeten vooral verschijnselen het ontgelden die hen voorkomen als wreedheid (straffen), willekeur (vervolgingsbeleid en bestraffingen), rechtsongelijkheid en corruptie (optreden der baljuws en vooral compositie)¹¹. Slechts zelden is er een positief geluid te horen en tot kort voor de tweede wereldoorlog ontbreekt eigenlijk een meer 'neutrale' benadering waarbij men tracht de betekenis van deze verschijnselen in hun context te begrijpen. Het is soms moeilijk zich aan de indruk te onttrekken dat deze auteurs het bepaald beneden hun waardigheid vonden een systematisch onderzoek te wijden aan de praktijk van een zo 'primitief' en 'achterlijk' stelsel.

Anders dan voor Noord-Brabant, is ook in recentere tijden voor het gebied van het vroegere gewest Holland geen poging ondernomen de door Beekman geboden informatie toe te spitsen en nader uit te werken op het gebied van de strafrechtspleging¹². Een modern overzicht in gepubliceerde vorm van de instanties met hoge jurisdictie, gekoppeld aan een kaart waarop *alleen* de grenzen van de hoge jurisdicties zijn aangegeven ontbreekt nog steeds. Ook in ongepubliceerde vorm treffen we overigens in de grootste Hollandse archieven op dit gebied weinig hulpmiddelen aan. De inventaris van de rechterlijke archieven in het Noordhollandse Rijksarchief maakt tenminste nog duidelijk of men met een hoge dan wel een lage of middelbare jurisdictie te maken heeft. Een vergelijkbare inventaris in het Algemeen Rijksarchief, voor Zuid-Holland, geeft zelfs dit onderscheid niet aan. Bovendien worden jurisdicties waarvan geen stukken bewaard zijn gebleven hierin niet vermeld. De kans is dan ook groot dat men – zonder tijdrovend zoeken in Beekmans overzichten en kaarten of in de 18e-eeuwse *Tegenwoordige Staat* – niet ontdekt dat in een bepaald gebied zo'n jurisdictie heeft bestaan, en dus ook niet dat er nu in rechtshistorisch opzicht als het ware een 'witte plek op de kaart' bestaat.

Opnieuw heb ik de indruk dat deze leemte, dit ontbreken van toegankelijke kaarten en overzichten voor Holland, in verband gebracht moet worden met het soort onderwerpen en vragen die tot nog toe centraal hebben gestaan in het onderzoek van moderne rechtshistorici. Sinds de tweede wereldoorlog, maar vooral gedurende de laatste 10 à 20 jaar, is de belangstelling voor onderzoek naar de strafrechtsgeschiedenis in Nederland sterk toegenomen bij onderzoekers uit zeer verschillende disciplines. Zoals Spieren-

11 Zie bijvoorbeeld L. Ph. C. van den Bergh, 'De Baljuwen', dat voornamelijk bestaat uit één lange tirade tegen de wijze waarop de baljuwen hun ambt uitoefenden en tegen het stelsel van compositie. Zoals Faber heeft aangegeven (*Strafrechtspleging en criminaliteit*, 7-19), was dit negatieve beeld bij al deze 'oudere' rechtshistorici te vinden. Alleen Zwaardemaker komt tot een meer genuanceerde visie, wanneer hij in het slot van zijn artikel stelt: 'Met een 20ste eeuwsch oog gezien zijn de beginselen eener dergelijke rechtspleging natuurlijk ten hoogste verwerpelijk en een scherpe critiek mag men nooit misplaatst noemen. Wanneer men evenwel de waarde van het systeem naar de bereikte resultaten af wil meten, dan maakt de critiek plaats voor oprechte bewondering voor blijkbaar ingeboren regeer-gaven onzer vaderen, die op hun manier zonder eenig vooropgezet systeem een maatschappij hadden gevormd, waarbij elders, misschien zelfs bij de huidige toestanden vergeleken, de criminaliteit zeker gering was' ('De interjurisdictionele verhoudingen', 266-267).

12 De verschijning van het eerdergenoemde werk van Van Ham en Vriens over de Brabantse situatie rond 1795 roept uiteraard de vraag op waarmee deze regionale verschillen te maken hebben. Ik vermoed (maar meer dan een vermoeden is het beslist niet) dat daarin wel eens het verschil in oriëntatie een rol zou kunnen spelen: in Holland lijkt ook nu nog vooral sprake van sterke identificatie met een *stad* (men voelt zich eerder Amsterdamer of Hagenaar dan 'Hollander'), terwijl men in Brabant misschien eerder kan spreken van een regionale identiteit en een daarbij aansluitende grote belangstelling voor regionale geschiedenis.

burg in zijn overzichtsartikel uit 1981 al aangaf, zijn benadering en vraagstellingen echter veranderd ten opzichte van de vooroorlogse periode¹³. Ik wil hier slechts kort enkele ontwikkelingen aangeven.

Waarschijnlijk als een reactie op het strikt juridische en institutionele karakter van de oudere studies, is het accent in de moderne literatuur komen te liggen op de sociaal-historische en sociaal-wetenschappelijke aspecten van de strafrechtsgeschiedenis. Daarbij staat de strafrechtspraktijk van vervolging, delicten, daders en straffen meer centraal dan voorheen en is het onderzoek systematischer geworden. Voorts ligt minder dan vroeger de nadruk op het westen van de Republiek, hoewel Holland en in het bijzonder de Hollandse steden toch nog veel aandacht krijgen. De toon van de geschriften, tenslotte, is zakelijker en minder moraliserend geworden¹⁴. Voor zover het moderne onderzoek betrekking heeft op institutionele en organisatorische aspecten van de vroegere strafrechtspleging in Holland, heeft het zich tot nog toe vooral gericht op de hoogste rechtscolleges (Hof van Holland en Hoge Raad), op de strafinstellingen (tucht-huizen en gevangnissen) en op de rechtsprekende instanties van de grotere Hollandse steden. Bovendien verschenen in de na-oorlogse periode de overzichtswerken van Fockema Andreae, alsmede van De Monté ver Loren en Spruit, waarin uiteraard vooral de grote lijnen aan de orde komen¹⁵. Zolang dergelijke onderwerpen de meeste aandacht kregen en de nadruk bovendien niet direct lag op institutionele kanten van de strafrechtspleging, was evenals voorheen, een goed toegankelijk overzicht van alle hoge jurisdicties in Holland geen eerste vereiste.

-
- 13 Zie Pieter Spierenburg, 'Criminele geschiedenis — Een literatuuroverzicht', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23 (1981), 251-64. Van belang in dit verband is ook de oprichting eind 1972- begin 1973 van de Werkgroep Strafrechtsgeschiedenis; deze is nog steeds bijzonder actief.
- 14 Om slechts enkele voorbeelden te noemen: Rudolf Dekker, *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw*, (diss.) Baarn 1982; Rudolf Dekker en Lotte van de Pol, *Daar was laait een meisje loos. Nederlandse vrouwen als matrozen en soldaten — een historisch onderzoek*, Baarn 1981; Florike Egmond, *Banditisme in de Franse Tijd. Profiel van de Grote Nederlandse Bende, 1790-1799*, Amsterdam 1986; Faber, *Strafrechtspleging en criminaliteit*; L. Hovy, 'Schikking in strafzaken in Holland tijdens de Republiek in het bijzonder in de achttiende eeuw, in: *Nederlands Archiefblad* 84 (1980), 413-29; A. H. Huussen Jr., 'Strafrechtspraktijk en criminaliteit in het verleden; een verkenning in het grensgebied tussen rechtshistorie en sociale geschiedenis', in: *Groniek* 45/46 (1976), 23-29; *idem*, Jurisprudentie en bureaucratie: het Hof van Friesland en zijn criminele rechtspraak in de achttiende eeuw', in: *BMGN* 93 (1978), 241-98; en *idem*, 'Strafrechtelijke archieven en lokale geschiedschrijving', in: *Groniek* 76 (1982), 38-46; Beatrix C. M. Jacobs, *Justitie en Politie in 's-Hertogenbosch voor 1629. De bestuursorganisatie van een Brabantse stad*, (diss.) Assen/Maastricht 1986; Theo van der Meer, *De wesentlijke sonde van sodomie en andere vuyligheden. Sodomietenvervolgingen in Amsterdam 1730-1811*, Amsterdam 1984; Pieter Spierenburg, *The spectacle of suffering. Executions and the evolution of repression: from a preindustrial metropolis to the European experience*, Cambridge 1984; A. J. van Weel, 'De interjurisdictionele betrekkingen in criminele zaken van het gerecht van Amsterdam, 1700-1811' (in voorbereiding). Overigens moet als een der 'voorlopers' van deze ontwikkeling zeker A. Hallema genoemd worden.
- 15 Zie S. J. Fockema Andreae, *De Nederlandse Staat onder de Republiek*, 1e dr. Amsterdam 1961, 7e dr. Amsterdam 1975; J. Ph. de Monté ver Loren en J. E. Spruit, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse Omwenteling*, 5e dr. Deventer 1972; A. H. Huussen Jr., 'De rechtspraak in strafzaken voor het Hof van Holland in het eerste kwart van de achttiende eeuw', in: *Holland*, 8e jrg. (1976), 116-139; H.W. van Soest, 'De Hoge Raad van Holland en Zeeland', in: *Spiegel Historiae* 9 (1974), 12-17; Spierenburg, *The spectacle of suffering*; A. Hallema, *Geschiedenis van het gevangeniswezen, hoofdzakelijk in Nederland*, Den Haag 1958; en Faber, *Strafrechtspleging en criminaliteit*.

Nieuwe vragen en benaderingen

De toenemende hoeveelheid informatie over stedelijke criminaliteit en strafrechtspraak roept echter allerlei vragen op over de situatie op het Hollandse platteland. Wil men bijvoorbeeld meer weten over verschillen en overeenkomsten op dit terrein tussen stad en platteland of voor een groter gebied traceren waar bepaalde delicten vaak voor schepbanken en hoge vierscharen werden behandeld, dan moet duidelijk zijn wie wat waar berechtte. Hetzelfde geldt wanneer men vergelijkend onderzoek wil doen naar 'historische criminaliteit' of naar juridische organisatievormen en strafrechtspraktijk in plattelandjurisdicties in verschillende regio's. Onderzoek aan de hand van dergelijke, deels nieuwe vragen begint eigenlijk pas op gang te komen. Het vergt verwerking van allerlei nog nauwelijks 'ontgonnen' archiefmateriaal. En daarbij hebben we dringend behoefte aan betere toegangen. Niet alleen goede inventarissen en indexen, maar ook overzichten en kaarten vormen essentiële hulpmiddelen — juist bij meer vergelijkende en systematische onderzoekingen op het terrein van (straf)procesrecht, opsporings- en vervolgingsbeleid, bestraffingsvormen, relaties tussen delict en straf en 'historische criminaliteit'. Voorts kunnen ook de meer 'technische' vragen naar de verschillen in omvang en samenstelling van de hoge jurisdicties, naar hun onderlinge relaties en naar de afbakening van hun bevoegdheden, toegespitst en beter geformuleerd worden wanneer men reeds een zeker overzicht heeft. Voor lokaal-historisch onderzoek kan een dergelijk overzicht vooral ondersteunende functies vervullen door een beter beeld van de context te bieden.

Het is misschien nog belangrijker dat een goed (kaart)beeld van de verdeling der hoge rechtsmacht in Holland nieuwe vragen kan oproepen en ons beter in staat stelt de fragmentatie zelf vanuit een andere invalshoek te bekijken. Het wordt immers hoog tijd deze verbrokkeling niet langer *alleen* maar te zien als een enigszins archaisch restant, als een terrein waar de 'modernisering' — in de vorm van toenemende bureaucratisering, centralisering en rationalisering — lange tijd is achtergebleven. Het vermijden van dit soort 'whig-interpretations' is wat minder moeilijk geworden nu het geloof in een permanente vooruitgang en 'verbetering' van de samenleving ernstig is aangetast. Daardoor is er ruimte gekomen voor een 'herwaardering' van historische verschijnselen en opvattingen die tot voor kort alleen maar gezien werden als verouderd, de vooruitgang belemmerend en irrationeel. Het gaat er niet om nu opeens het vroegere strafrechtstelsel te prijzen, maar om oog te krijgen voor de betekenis ervan voor de mensen die er destijds mee te maken hadden.

Zo zou men zich kunnen voorstellen dat de kleine omvang van veel hoge (en een nog aanzienlijk groter aantal lagere) jurisdicties in Holland niet slechts een probleem heeft gevormd bij pogingen te komen tot een meer overkoepelend opsporings- en vervolgingsbeleid. Ze *kan* evengoed en tegelijkertijd bijgedragen hebben tot de vroege pacificatie van Holland en de alom gesignaleerde veiligheid van het Hollandse platteland. Daarbij denk ik aan de combinatie van geringe geografische en sociale afstand tussen justitiële autoriteiten en de rest van de bevolking¹⁶.

Immers, de Hollandse plattelandsvierscharen — en dit geldt ook voor veel stadsgerechten — bestonden overwegend uit leken (niet-juristen), die behoorden tot het eerbare en gewoonlijk tot het meer gegoede deel van de bevolking in het betreffende gebied. Soms bestond zo'n college uit zogeheten 'welgeboren mannen', soms ook fungeerden de schepenen uit een of meer dorps'besturen' als rechtsprekenden. (Hoewel deze mannen gere-

16 Deze afstand — zowel in geografische als in sociale zin — was bepaald niet in alle gewesten dezelfde. Ik ben bezig de implicaties van dergelijke verschillen tussen Holland en Brabant nader te onderzoeken. Meer vergelijkend onderzoek (ook internationaal) op dit terrein is gewenst.

cruteerd werd uit het respectabele en overwegend welgestelde deel van de bevolking, omvatte dit bepaald niet alleen maar een rijke toplaag.) Deze functies moesten gewoonlijk om de paar jaar door anderen bezet worden¹⁷. Het lijkt waarschijnlijk dat door dit stelsel van roulerende functies een groot deel van de gevestigde bevolking in de kleine Hollandse jurisdicties — van wie velen de kans kregen zelf te participeren in de justitiële colleges — zich gemakkelijk kon identificeren en nauw verbonden achtte met 'de overheid'¹⁸. Schepenen spraken namelijk niet alleen recht; ze bestuurden ook.

De kleine schaal, het optreden van leken als rechters en het rouleren van functies *kunnen* heel goed in Holland de stap tussen informele sociale controle en formeel-juridische maatregelen aanzienlijk verkleind hebben. Al speculerend zou men zelfs kunnen vermoeden dat dit op zijn beurt heeft bijgedragen tot de zeldzaamheid in dit gewest van de meer spectaculaire vormen van sociale controle, zoals de *charivari* en andere volksgerichten¹⁹. Juist rond deze raakvlakken van officiële rechtspraak en meer informele sociale controle, van 'volkse' en 'geleerde' opvattingen en voorstellingen, stedelijke samenleving en plattelandsgemeenschappen, lokaal particularisme en soms vergaande interlokale samenwerking, dienen zich allerlei vragen aan waarop informatie uit de rechterlijke archieven misschien meer licht kan werpen.

Een overzichtelijke voorstelling van de hoge jurisdicties

Met het hierna volgende overzicht en de kaarten hoop ik een bijdrage te leveren aan de verdere ontsluiting van deze archieven in Holland. Zoals eerder aangegeven gaat het hier uitsluitend om de rechtscolleges die beschikten over hoge jurisdictie — en dus bevoegd waren lijfstraffen tot en met de doodstraf uit te spreken. Ik zal hier niet nader ingaan op de formele afbakening tussen hoge en lage jurisdictie en het daarmee globaal samenvallende onderscheid van competentie in criminele en in civiele zaken. Hierover bestaan goede uiteenzettingen, waarin ook de 'tussenliggende' middelbare jurisdictie besproken wordt²⁰. In de praktijk treft men in de archieven van gerechten met hoge jurisdictie veelal zowel criminele als civiele zaken aan, die overigens lang niet altijd gescheiden opgetekend en bewaard werden. Voor zover een dergelijke scheiding door het betrokken gerecht wel is aangebracht, vinden we in het 'criminele' deel van het archief vaak nog een zeer gevarieerde verzameling processtukken. Daarbij zijn altijd de *lijfstraffelijke* zaken uit het onderhavige gebied (steeds crimineel), vaak een aantal *boerstraffelijke* zaken (waarvan sommige als civiele en andere als strafzaken te beschouwen zijn), en soms zaken die betrekking hebben op de openbare ordehandhaving (onder meer betreffende de sluitingstijden van tapperijen), belastingheffing (vooral overtredingen, 'sluikerijen', van belastingen op bier, brood, en zout) en het functioneren van perso-

17 Zie over de leden van deze colleges: Rijpperda Wierdsma, *Politie en Justitie*, m.n. pp. 250-257; en Martens van Sevenhoven, *De Justitiële Colleges*, 214-19. Vgl. W. Frijhoff, *La société néerlandaise et ses gradus, 1575-1814. Une recherche sérielle sur le statut des intellectuels*, Amsterdam 1981, m.n. pp. 248-249 en 256-257.

18 Het is niet ondenkbaar dat de in Holland veelvuldiger dan elders voorkomende jurisdictie-geschillen (vgl. Zwaardemaker, 'De interjurisdictionele verhoudingen', 253) te maken hebben met deze sterke identificatie tussen gevestigde bevolking en overheid.

19 Zie over *charivari* en andere volksgerichten in Nederland P.J. Moertens, 'Ketelmuziek in de Nederlanden', in: *Neerlands Volksleven* 12 (1962), 78-87; en Marc Jacobs, 'Charivari en volksgerichten. Sleutelfenomenen voor sociale geschiedenis', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 12e jrg. (1986), 365-392 (met uitvoerige bibliografie).

20 Zie o.a. De Blécourt, Ambacht en Gemeente, 32-36; Martens van Sevenhoven, *De Justitiële Colleges*, 214-219 en 228-229; en vooral ook Rijpperda Wierdsma, *Politie en Justitie*, 197-200.

nen in overheidsdienst (bijvoorbeeld over het in slaap vallen van bewakers der stadswallen of het plichtsverzuim van cipiers). Bijna alle gerechten met hoge jurisdictie beschikten over een eigen *territorium*. Binnen dit gebied konden ze in principe volkomen autonoom vonnissen. Dit hield niet in dat men steeds zonder overleg met anderen optrad. Integendeel. Met name voor het opleggen van zwaardere lijfstraffen werd vaak advies gevraagd aan twee of meer 'neutrale regtsgeleerden'. Bovendien bestond er een aanzienlijke mate van samenwerking tussen de verschillende hoge jurisdicties inzake het opsporingsbeleid en bij de controle van informatie verkregen uit verhoren. Tot een dergelijke samenwerking was men vooral bereid wanneer het in ieders belang was de dader(s) van een bepaald delict te arresteren²¹. Zolang het ging om verdachten zonder vaste woonplaats of burgerrechten, stemde men gewoonlijk ook in met transport van de gevangenen voor confrontaties en soms met uitlevering aan een andere hoge jurisdictie²². Van criminele vonnissen gewezen in de gebruikelijke extraordinaire procedure²³ en volgende op een bekentenis was in principe geen appel mogelijk. Een daarbij ging het om een zeer ruime meerderheid van alle criminele vonnissen. In andere gevallen was er appel op het Hof van Holland, waarna men zich in uitzonderlijke gevallen nog tot de Hoge Raad kon wenden²⁴. Van de twee laatstgenoemde instellingen sprak alleen het Hof van Holland ook recht in eerste instantie in een eigen rechtsgebied: namelijk een deel van de binnenstad van Den Haag, waar het territorium van het Hof dus een enclave vormde binnen het rechtsgebied van de stadsschepenenbank. Bovendien mocht het Hof als *enige* instantie recht spreken over enkele bijzondere categorieën personen, onder wie het personeel van het Hof zelf en was het bij uitsluiting bevoegd bepaalde delicten tegen de graaf en de grafelijkheid te berechten. Voorts mocht het Hof — evenals de 'gewone' hoge jurisdicties overigens — in strafzaken rechtspreken over personen zonder vaste woonplaats²⁵. Er bestonden meer categorieën personen en delicten waarvoor destijds bijzondere regels golden: militairen werden in de regel berecht door krijgsraden; rector, professoren, studenten en overig personeel van de Leidse universiteit konden in strafzaken alleen veroordeeld worden door het forum academicum van deze universiteit; en hoogheemraden waren bevoegd recht te spreken in bepaalde delicten die te maken hadden met de waterhuishouding en bescherming van dijken in hun gebied²⁶. Dergelijke 'doorkruisings' en territoriaal afgebakende bevoegdheden leidden voortdurend tot conflicten. De geschillen tussen het Hof van Holland en het Haagse stadsgerecht zijn beroemd, maar ook die

-
- 21 Zie Rijpperda Wierdsma, *Politie en Justitie*, m.n. pp. 69-73; Zwaardemaker, 'De interjurisdictionele verhoudingen'; en het nog te verschijnen artikel van Van Weel, 'De interjurisdictionele betrekkingen'.
- 22 Tijdens mijn archiefonderzoek bleek dat dit in hoofdzaak gebeurde wanneer sprake was van ernstige delicten. Ook A. J. van Weel concludeert uit zijn archiefonderzoek dat wegens vagebenderen op zich niet uitgeleverd werd (mondelijke mededeling).
- 23 Voor besprekingen van het bepaald niet eenvoudige onderscheid tussen de extraordinair en de ordinair procedure verwijs ik graag naar: Faber, *Strafrechtspleging en criminaliteit*, vooral pp. 260-267; Huussen, 'De rechtspraak in strafzaken', pp. 122-124; en Fockema Andreae, *De Nederlandse Staat*, 134-137.
- 24 Over appel, zie: Bosch, 'Rechtshistorische aantekeningen'; Huussen, 'De rechtspraak in strafzaken', 118-119; en Rijpperda Wierdsma, *Politie en Justitie*, 69-73 en 259-260.
- 25 Over bevoegdheden van het Hof van Holland, zie Huussen, 'De rechtspraak in strafzaken'; vgl. Zwaardemaker, 'De interjurisdictionele verhoudingen', 243-44.
- 26 Over deze instellingen en categorieën personen, zie Zwaardemaker, 'De interjurisdictionele verhoudingen', 242-45; Rijpperda Wierdsma *Politie en Justitie*, pp. 79-80 en 309-310; Fockema Andreae, *De Nederlandse Staat*, 137-78; en *idem*, *Het Hoogheemraadschap Rijnland*.

tussen bijvoorbeeld lokale krijgsraden en stadsschepenbanken in de garnizoenssteden konden grote vormen aannemen²⁷. Bovendien ontstonden nogal eens competentieconflicten tussen stadsgerechten en de rechtscolleges van het direct aan de stad grenzende platteland — vooral wanneer het ging om poorters die vlak buiten de stad bij een delict betrokken waren geraakt.

Samenvattend vinden we dus in Holland twee soorten gerechten die bevoegd waren in eerste instantie recht te spreken in strafzaken: de 'gewone' hoge jurisdicties, die binnen een bepaald territorium een grote verscheidenheid aan strafzaken tegen vrijwel alle categorieën personen mochten behandelen en de gerechten die alleen bevoegd waren voor speciale categorieën personen of speciale soorten delicten. De laatstgenoemde 'bijzondere' gerechten zullen hier verder buiten beschouwing blijven. Kaarten en overzicht hebben uitsluitend betrekking op de eerstgenoemde 'gewone' hoge jurisdicties in Holland.

Enige toelichting is misschien vereist bij de geografische afbakening: het gaat hier om het 18e-eeuwse gewest Holland, zoals omschreven in de *Tegenwoordige Staat* en Beekmans werk. Dit gewest besloeg een groter gebied dan de huidige provincies Noord- en Zuid-Holland: het omvatte ook een strook gebied die nu de noordwestelijke rand van Noord-Brabant vormt en enkele kleinere stukjes gebied die tegenwoordig tot de provincies Utrecht en Gelderland behoren. Een klein aantal plaatsen dat zich tegenwoordig in Hollands gebied bevindt vormde destijds gerechten in Utrecht; deze zijn hier dus niet opgenomen.

Een nadere bepaling van de begrenzingen in de tijd lijkt me eveneens van belang. Overzicht en kaarten hebben in de eerste plaats betrekking op de tweede helft van de 18e eeuw. Immers, het werk van Beekman (dat de situatie van 1795 weergeeft) en de gegevens uit de *Tegenwoordige Staat*, die uitgaat van de toestand vanaf de jaren 1740, hebben als voornaamste bronnen gediend. Ik meen echter dat kaarten en overzicht ook — zij het met enige voorzichtigheid — bruikbaar zijn voor de eerste helft van de 18e eeuw en zelfs voor de late 17e eeuw. In de eerste plaats heb ik de gecombineerde gegevens uit de *Tegenwoordige Staat* en Beekmans publicaties vergeleken met een lijst van hoge jurisdicties die ik had samengesteld op basis van inventarissen beschikbaar in een aantal Hollandse archieven. Voorts heb ik dit alles gecontroleerd en vergeleken met de informatie die ik verzameld had in de loop van een tweejarig archiefonderzoek in de criminele archieven van alle hoge jurisdicties in Holland. Daarbij heb ik (uiteraard voorzover enig crimineel archief bewaard was gebleven) de strafvonnissen van al deze gerechten doorgenomen voor de periode tussen circa 1650 en 1810²⁸. Het archiefmateriaal bevestigde de indruk die ik had uit de literatuur, waarin gewezen wordt op de aanzienlijke mate van continuïteit in de territoriale verdeling van de hoge jurisdicties in de

27 Zie over jurisdictiegeschillen tussen Hof van Holland en Den Haag, Huussen, 'De rechtspraak in strafzaken', 118, en de daar genoemde literatuur. De competentiegeschillen in garnizoenssteden troffen me vooral tijdens archiefonderzoek in Gorinchem en Heusden.

28 Mijn onderzoek betrof overigens niet in de eerste plaats de gerechtelijke indeling. Het richt zich op ontwikkelingen in de zware criminaliteit, in het bijzonder op het bendewezen in de periode 1650-1811, in Holland, Brabant en Zeeland. Ik heb dus niet specifiek gezocht naar detailinformatie over grenzen etc. van de betreffende hoge jurisdicties, maar wel systematisch bijgehouden voor welke periode hun strafvonnissen beschikbaar zijn, in hoeverre zich naamsveranderingen voordeden bij de jurisdicties en of er sprake was van fusie, afsplitsing of samenwerkingsverbanden e.d.

Republiek²⁹. In de anderhalve eeuw vóór 1795 lijken de inpolderingen de meest ingrijpende territoriale wijzigingen gevormd te hebben in Holland³⁰. Er vonden ook wel veranderingen plaats door geringe verschuivingen in de loop van rivieren en door turfwinning, die het ontstaan van nieuwe plassen in de hand werkte. We hebben hier echter te maken met verhoudingsgewijs *kleine* wijzigingen in het totaalbeeld. De territoriale verdeling van de hoge jurisdicties en het stelsel als geheel ondergingen voor zover ik heb kunnen nagaan geen noemenswaardige veranderingen in de bovengenoemde periode.

Mogelijke problemen bij bronnenonderzoek

Tot slot wil ik wijzen op enkele aspecten van de indeling en organisatie der Hollandse hoge jurisdicties die bij bronnenonderzoek problemen kunnen opleveren.

- Verscheidene hoge jurisdicties besloegen geen aaneengesloten territorium, maar bestonden uit twee, drie of zelfs vier grondgebieden die elk weer een of meer lage jurisdicties konden omvatten (bijvoorbeeld Rijnland, Blois, Kennemerland). In het navolgende overzicht zijn dergelijke territoria steeds aan de hand van deze lage jurisdicties nader omschreven.
- De grenzen van een bestuurlijke eenheid, hoge jurisdictie en waterschap met eenzelfde naam vielen niet steeds samen, zodat een bepaalde heerlijkheid in waterschapszaken deel kon uitmaken van het hoogheemraadschap Rijnland, maar in strafzaken bijvoorbeeld geheel zelfstandig kon zijn. Juist het geval van Rijnland kan in dit opzicht tot verwarring aanleiding geven: de territoria van het hoogheemraadschap en de hoge jurisdictie van Rijnland waren bepaald niet identiek.
- Het kwam regelmatig voor dat ook de 18e-eeuwse rechtbanken zelf niet precies op de hoogte waren van de begrenzingen van hun jurisdictie. Onzekerheid over de competentie van twee buurcolleges bleek vaak pas wanneer zich een misdrijf in hun grensgebied had voorgedaan.
- Gebieden met één naam konden bestuurlijk en juridisch verdeeld zijn. Zo behoorde Loenen deels tot Utrecht en deels tot Holland. Beide delen vormden aparte hoge jurisdicties, voerden een aparte administratie en droegen ter nader onderscheid een tweede naam. Het Hollandse deel van Loenen heette Loenen-Kroonenburgs gerecht.
- Vooral het Hollands-Utrechtse grensgebied vormt door de grensverleggingen in de loop der tijd, alsmede door de opsplitsing in een zeer groot aantal hoge jurisdicties een bron van problemen.

29 Vgl. bijvoorbeeld De Monté ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen*, vooral p. 201, waar zij stellen: 'In de gewesten bleef de verscheidenheid van justitiële colleges bestaan, alleen de gewestelijke hoven oefenden als hoogste instantie voor hun rechtsgebied een zekere unificerende invloed uit voor wat betreft de rechtspraak. In het algemeen kan gesteld worden, dat de continuïteit, zowel in formele als in materiële zin, tussen de laat-middeleeuwse periode en de Republiek zeer sterk was, ja dat er op het gebied van de rechterlijke organisatie het recht en de rechtsvorming meestal identiteit is blijven bestaan'.

30 Dit valt vooral op te maken bij vergelijking van Beekmans overzicht met dat van Brugmans, die eveneens een tekstdeel verzorgde bij een kaart van de *Geschiedkundige Atlas van Nederland* en daarin de situatie van Holland rond 1648 kort beschrijft: H. Brugmans, *De Republiek der Verenigde Nederlanden in 1648*, Den Haag 1919, 49-57.

— Het kwam wel voor dat het enige territorium van een hoge jurisdictie bestond uit een stuk veenland dat in de loop der tijd door turfwinning veranderd was in een waterplas. De hoge jurisdictie bleef in zo'n geval in beginsel bestaan.

— Het omgekeerde kwam iets vaker voor: door inpoldering, dijk aanleg e.d. ontstond nieuw grondgebied dat soms pas wanneer er zich een delict voordeed ingedeeld werd bij een der aangrenzende baljuwschappen. Voorts hebben we regelmatig te maken met een soms ingewikkelde vereniging van schouts- en baljuwsfuncties in één persoon. Op zich betekende dit geenszins dat de hoge jurisdicties zelf samengingen, maar voor de administratieve praktijk kon het ver-gaande consequenties hebben. Een voorbeeld van zo'n contrast tussen administratieve praktijk en formele organisatie is te vinden in het archief te Gorinchem. De Confessie-boeken van deze stad bevatten niet alleen verhoren en criminele vonnissen van de stad zelf, maar ook van het zelfstandige rechtsgebied het Land van Arkel en de eveneens zelfstandige hoge heerlijkheid Hardingsveld (nabij het huidige Hardinxveld-Giessendam). In het eerste geval berustte de hoge rechtsmacht bij schout en schepenen van Gorinchem; in het tweede geval bij de drossaard van het Land van Arkel en dezelfde Gorinchemse schepenen; in het derde geval bij de baljuw van Hardingsveld en weer de eerder genoemde schepenen. Schout, drossaard en baljuw waren bijna altijd een en dezelfde persoon³¹.

Gecompliceerde situaties konden ook ontstaan doordat vaak rechten van zeer verschil-lende aard dooreen liepen en gedeeltelijk samenvielen. Tijdens de gehele periode van de Republiek veranderden hoge en lage heerlijkheden nogal eens van eigenaar. Zo kochten veel steden plattelandsheerlijkheden in hun directe omgeving op, mede met het oog op vermeerdering van hun invloed op het bestuur aldaar. Hoewel ze hierdoor ook vaak beslissende invloed op de baljuwsbenoeming verkregen, veranderde de koop op zich niets aan de zelfstandige uitoefening van de rechtsmacht; of zoals Rijpperda Wierdsma het uitdrukte: 'uit den eigendom des stad volgde geen rechtsmacht'³². In een aantal gevallen ontstond dan de situatie dat een stad op grond van een dergelijke koop overheidsmacht kon uitoefenen over een aanzienlijk aangrenzend plattelandsgebied, terwijl dit (voor zover het bestond uit hoge heerlijkheden) geheel zelfstandig was in zijn strafrechtspleging, maar in zijn lagere rechtspraak weer ondergeschikt was aan de stads-schepenenbank. Bestond daarentegen het aangekochte platteland uit lage (ambachts)heerlijkheden, dan behielden deze meestal hun onafhankelijkheid op het terrein der lage rechtsmacht, maar bleven ze uiteraard in strafzaken op het stadsgerecht aangewezen. Om aan te geven hoe ingewikkeld het probleem is, noem ik hier als voorbeeld de situa-tie rond Gouda, die mij ondanks enig speurwerk nog niet ten volle duidelijk is. Volgens de *Tegenwoordige Staat* bezat de stad Gouda bepaalde overheidsrechten over de hoge heerlijkheid het Land van Stein, over een stuk land genaamd Kalverbroek, over de heerlijkheden van de Vrije Hoef, alsmede over Kort Haarlem, Willens, Gouderak, Kapelle en Nieuwerkerk 'op' de IJssel. Wat de uitoefening van de hoge rechtsmacht betreft lag de situatie echter anders. Uit de *Tegenwoordige Staat*, Beekman, eigen archiefonderzoek en informatie van het archief te Gouda heb ik het volgende opgemaakt. Kapelle en Nieuwerkerk op de IJssel behoorden tot het omvangrijke baljuwschap Schieland. Gouderak en de aan Gouda grenzende heerlijkheden Bloemendaal en Broek Tuil en 't Weegje waren zelfstandig in hun hoge rechtspraak, maar ondergeschikt aan Gouda in

31 Alleen gedurende enkele jaren in de Franse Tijd was dit laatste niet het geval (mondelijke informatie Archief Gorinchem).

32 Rijpperda Wierdsma, *Politie en Justitie*, 24-25.

OVERZICHT VAN DE HOGE JURISDICTIES IN HOLLAND

Gebruikte afkortingen:

B	=	Beekman
TS	=	Tegenwoordige Staat
<hr/>		
ARA	=	Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage
AWFG	=	Archiefdienst Westfriese Gemeenten te Hoorn
GAA	=	Gemeente Archief Amsterdam
GAAlk	=	Gemeente Archief Alkmaar
GADe	=	Gemeente Archief Delft
GADo	=	Gemeente Archief Dordrecht
GAGor	=	Gemeente Archief Gorinchem
GAGou	=	Gemeente Archief Gouda
GAsG	=	Gemeente Archief 's-Gravenhage
GAH	=	Gemeente Archief Haarlem
GAsH	=	Gemeente Archief 's-Hertogenbosch
GAL	=	Gemeente Archief Leiden
GAR	=	Gemeente Archief Rotterdam
GARij	=	Gemeente Archief Rijswijk
GAS	=	Gemeente Archief Schiedam
GAVla	=	Gemeente Archief Vlaardingen
GAVlij	=	Gemeente Archief Vlijmen
GAW	=	Gemeente Archief Waalwijk
RAF	=	Rijksarchief in Friesland te Leeuwarden
RAG	=	Rijksarchief in Gelderland te Arnhem
RANB	=	Rijksarchief in Noord-Brabant te 's-Hertogenbosch
RANH	=	Rijksarchief in Noord-Holland te Haarlem
RAU	=	Rijksarchief in Utrecht te Utrecht
SAHA	=	Streekarchief Land van Heusden en Altena te Heusden
SAK	=	Streekarchief Krimpenerwaard te Schoonhoven
SAKO	=	Streekarchief Kring Oosterhout
SAW	=	Streekarchief Waterland te Purmerend

Voor zover in het navolgende over 'archiefmateriaal' gesproken wordt, gaat het steeds om het *crimineel* archief van de betrokken hoge jurisdictie.

Archiefmateriaal betreffende de civiele rechtspraak is lang niet altijd in dezelfde archiefbewaarplaats te vinden als het crimineel archief.

In het kader van de decentralisering wordt bovendien ook crimineel archief nu nog steeds overgedragen door de Rijksarchieven aan kleinere archieven.

Dit overzicht geeft de archiefsituatie weer van eind 1986-begin 1987.

Voor een betere geografische bepaling heb ik de hoge jurisdicties – voor zover deze het gebied van meer dan een lage jurisdictie besloegen, verschillende dorpen omvatten, of zich uitstrekten over meer dan een eiland - nader omschreven. In de meeste gevallen worden daartoe de ambachtsheerlijkheden of schoutambten (beide met lage jurisdictie) genoemd die zich in een bepaalde hoge jurisdictie bevonden. Bij enkele Noordhollandse plattelandssteden heb ik hun gebied omschreven aan de hand van de *dorpen* (zonder specifieke juridische bevoegdheden) die er onder vielen. Hiervoor is gebruikt gemaakt van Beekman en de Tegenwoordige Staat. Het was mij niet mogelijk deze informatie over lage jurisdicties te controleren.

Holland ten Noorden van het IJ

NB Blois, Brederode en Kennemerland omvatten ook gebied ten zuiden van het IJ.

Abbekerk (AWFG)

Alkmaar (GAalk) Omvat: de stad zelf en het gebied er omheen tot op een half uur gaans, en een deel van de bedijkte Schermer.

Ameland (RAF) TS noemt dit wel als een deel van Holland; B niet; (niet afgebeeld).

Assendelft (RANH)

Assumburg, Huis Gelegen in Kennemerland dichtbij Heemskerk (vermoedelijk geen archief van bewaard).

Bakkum (GAalk)

Barsingerhorn (RANH)

De Beemster (SAW) De baljuw was tevens schout van Purmerend.

Bergen (GAalk)

Beverwijk (RANH) De schout was tevens baljuw van de Beemster.

Blois (ook wel Bloois) (RANH) Zetel te Beverwijk; de baljuw was tevens hoogschout van Beverwijk.

Omvat ten noorden van het IJ: de ambachtsheerlijkheden Wijk aan Zee, Wijk aan Duin, Krommenie en Krommeniedijk, Westzaan(en) – dit laatste omvat weer West-Zaandam, Koog en Zaadijk, West-Knollendam, en Wormerveer.

Omvat ten zuiden van het IJ: het schoutambacht Spaarnwoude.

Brederode (RANH) Zetel te Haarlem.

Omvat ten noorden van het IJ: de ambachtsheerlijkheden Schoorl met Hargen en Kamp (ten noorden van Bergen), Velzen, en Zandvoort.

Omvat ten zuiden van het IJ: de ambachtsheerlijkheden Tetrode met Albrechtsberg en Vogelenzang, Haarlemmerliede en een deel van Noord-Schalkwijk, Schoten, Zuid- en Noord-Akendam, en Hofambacht.

Callantsog zie onder Kallantsog.

Edam (SAW) Omvat: de *dorpen* Middellie, Axwijk, en een deel van Kwadijk en bovendien de Zuidpolder met Volendam en een deel van Katwoude.

De Egmond (GAalk) Volgens B zou het hier gaan om twee aparte (hoge en lage) jurisdicties, namelijk Egmond-Binnen, Rijnegom en Aan de Hoef, en Egmond aan Zee. TS noemt één baljuwschap van De Egmond en het crimineel archiefmateriaal correspondeert hiermee.

Enge Wormer – zie onder Wormer, Enge

Emmeloord (GAA, maar zeer weinig archiefmateriaal). Hoge heerlijkheid op de noordelijke helft van Schokland (niet afgebeeld); de zuidelijke helft van Schokland behoorde tot Overijssel. Deze heerlijkheid behoorde als bezit van Amsterdam tot Holland; vgl. Urk.

Enkhuizen (AWFG)

Etershem (SAW) Had dezelfde baljuw, schout en secretaris als Oosthuizen; crimineel archief van Etershem is voornamelijk te vinden in het archiefmateriaal van Oosthuizen en Hobreede.

Grootebroek (AWFG)

Haringkarspel (ook wel Harenkarspel) (RANH)

Heemstede, Huis te (vermoedelijk geen archief van bewaard)

Heer Hugowaard (RANH)

Hem (AWFG)

Hensbroek (AWFG)

Hoogwoud en Aartswoud (AWFG)

Hoorn (AWFG) Omvat: de *dorpen* Zwaag, Nieuwbokswoude, Wognum, Wadwei, Berkhout, Avenhorn, Grosthuisen, Scharwoude, Beets, Oudendijk, Schardam, en Oost-Mijzen.

Huisduinen en Den Helder (RANH) Wel afgebeeld op de kaart van B, maar niet in diens geschreven overzicht te vinden.

Kallantsoog (RANH)

Katwoude (SAW) Een klein deel van Katwoude viel onder jurisdictie van Edam.

Kennemerland (RANH) Zetel te Haarlem.

Omvat ten noorden van het IJ: de ambachtsheerlijkheden Groet (nabij Petten), Heiloo en Oosdom, Limmen, Akersloot en de Woude, Uitgeest en Marken-Binnen, Heemskerk, Kastrikum, Wormer en de oostzijde van Knollendam, Jisp, Oostzaan en de oostzijde van Zaandam.

Omvat ten zuiden van het IJ: de ambachtsheerlijkheden Bennebroek, Berkenrode, Zuid-Schalkwijk en Vijfhuizen, Nieuwerkerk, Heemstede (alle ten zuiden van Haarlem); de ambachtsheerlijkheden Schooter-Vlieland, Schooterbosch met Hoogerwoerd en Zaanen, Spaarndam (ten noorden van Haarlem); de ambachtsheerlijkheden Sloten met Sloterdijk en Osdorp en de Geer en de Vrije Ambachten (d.w.z. Houtrijk, Polanen en Raasdorp), Rietwijk en Rietwijkeroord, en Aalsmeer (ten westen en zuidwesten van Amsterdam, langs de oostzijde van de Haarlemmermeer).

Marken (SAW)

Marquette, Huis (vermoedelijk geen archief van bewaard) Gelegen in Kennemerland.

Medemblik (AWFG) Omvat: de *dorpen* Opperdoes, Oostwoude, Wervershoof, het oosteinde van Twisk en van Hauwert, en (volgens TS maar niet volgens B) een deel van Hoog- en Laag-Zwaagdijk.

Monnikendam (SAW) De schout was tevens baljuw van Waterland.

Niedorp (RANH)

De Nieuwburgen (RANH) Zetel te Alkmaar.

Omvat: de ambachtsheerlijkheden Noord-Scharwoude, Zuid-Scharwoude, Koedijk en Huiswaard, St. Pankras, Broek, Ouddorp, Oterleek, Urshem met Rustenburg en de Braak, Noord-Schermer met Schermerhorn en West-Mijzen, Groot-Schermer en Driehuizen, De Rijp, Graft met Noordeinde en Oost- en West-Graftdijk, en (volgens TS, maar niet genoemd door B) een deel van de Woude bij Graft.

Obdam (AWFG)

Oosthuizen en Hobreede (SAW) Archief omvat ook criminele stukken van Etershem.

Opmeer (AWFG)

Oud-Haarlem, Huis (vermoedelijk geen archief van bewaard) Gelegen in Kennemerland.

Oudkarspel (RANH)

Petten (RANH)

Purmerend (SAW) De schout was soms tevens baljuw van de Beemster.

Purmerland en Ipendam (SAW)

Schagen (RANH) Volgens B vormde Schagen met Barsingerhorn één hoge jurisdictie; beide gebieden hebben echter elk een eigen crimineel archief.

Schellinkhout (AFWG)

Schokland — zie bij Emmeloord

Spanbroek (AWFG)

St. Maarten, Eenigenburg en Valkoog (RANH) Een schoutambt met hoge jurisdictie.

Sijbekarspel (en Benningbroek) (AWFG)

Terschelling (RAF) Bestond eigenlijk uit twee aparte rechtsgebieden (hoog en laag) — West- en Oost-Terschelling — met dezelfde drost (niet afgebeeld).

Texel (RAHN) Vormde in zijn geheel een hoge jurisdictie (niet afgebeeld).

Urk (GAA) Vormde in zijn geheel een hoge jurisdictie (niet afgebeeld). Urk was bezit van Amsterdam, evenals Emmeloord.

Veenhuizen (RANH)

Vlieland (RAF) Vormde in zijn geheel een hoge jurisdictie (niet afgebeeld).

Warmenhuizen (GAALK)

Waterland (RANH én SAW) De baljuw was tevens schout van Monnikendam. Omvat de zes zogeheten hoofddorpen (met lage jurisdictie): Ransdorp (waaronder Bloemendaal, Durgerdam, Holysloot en Poppendam), Zuiderwoude (d.w.z. Zuiderwoude en Uitdam), Landsmeer (d.w.z. Landsmeer en Watergang), Zunderdorp (de vier kwartieren van Zunderdorp en Nieuwendam), Broek (dat bestaat uit drie kwartieren) en Schellingwoude (d.w.z. Schellingwoude en Buiksloot). Crimineel archief bevindt zich onder de naam Waterland in het RANH; onder de namen van de hoofddorpen in het SAW.

Westwoud (AWFG)

Wieringen (RANH) Omvat: het gehele eiland; er waren twee lagere gerechten te Hippolytushoef en te Oosterland.

Wieringerwaard (RANH)

Wimmenum (GAALK)

Winkel (RANH)

Wormer, Enge (SAW)

Wormer, Wijde (SAW)

Wijdenes en Oosterleek (AWFG)

De Zype (RANH)

Holland ten zuiden van het IJ

Abbenbroek (ARA)

Abtsrecht (GADe) Een klein gebied met hoge jurisdictie gelegen in Delfland.

Achtienhoven en Den Bosch — zie onder Nieuwkoop en Noorden

Akkooi (RAG) Baronie en volgens B een apart drostambt, waarvan de drossaard echter dezelfde persoon was als de drost van Leerdam. Volgens TS behoorde Akkooi onder het hooggerecht van Leerdam. Er is echter onder de naam Akkooi crimineel archief in het RAG; mogelijk is er ook archief vervlochten met dat van Leerdam. Zie ook aldaar.

Albrandswaard en de Kijvelanden (ARA)

Alkemade (ARA) Volgens B viel hieronder ook het gebiedje de Vrije Haak (ten noorden van Woerden en grenzend aan Utrecht); zie aldaar.

Altena, Land van — zie onder Woudrichem en het land van Altena

Formeel waren de stad Woudrichem en het Land van Altena aparte hoge jurisdicties. Baljuw en schepenen van Woudrichem spraken echter recht over beide, en het crimineel archief vormt een geheel.

Ameide en Tienhoven (ARA) Zoals B aangeeft, is TS enigszins onduidelijk over de hoge jurisdictie van dit gebied, dat naar het schijnt wel een eigen drossaard had, maar toch zeer afhankelijk was van Vianen. Dit trachtte Ameide en Tienhoven onder zijn hoge jurisdictie te trekken. Er is onder de naam Ameide wel enig crimineel archief in het ARA; daaruit blijken voortdurende conflicten met Vianen over de hoge jurisdictie. Zie ook bij Vianen.

Amstelland (RANH) Rechtsplaatsen te Amstelveen, Ouderkerk en Diemen.

Omvat: de ambachtshoofdelijkheden Ouder-Amstel, Nieuwer-Amstel, Diemen, en Waverveen. Hoge jurisdictie werd volgens B uitgeoefend door de baljuw van Amstelland met de schepenen van de betreffende rechtsplaats. Waarschijnlijk om die reden is in elk van de drie rechtsplaatsen een eigen criminele rol bijgehouden en is het crimineel archief van Amstelland in het RANH nu nog te vinden onder de namen Ouderamstel, Nieuweramstel, en Diemen.

Amsterdam (GAA) Omvat: de stad zelf en een strook van enkele honderden meters buiten de vesten.

Arkel, Land van (GAGor) Omvat: de schoutambten (met lage jurisdictie) Oosterwijk, Kedichem, Nieuwland, Leerbroek met Reierskoop en Middelkoop, Arkel, Hoornaar en Schelluinen.

Het land van Arkel vormde weliswaar een aparte hoge jurisdictie, maar de drossaard was dezelfde persoon als de schout van Gorinchem en de baljuw van Hardingsveld. Crimineel archief van het Land van Arkel is vervlochten met dat van de stad Gorinchem (en van Hardingsveld).

Asperen (ARA)

Baardwijk (GAW) Gelegen in het Land van Heusden.

De Beierlanden (ARA) Omvat: de ambachtshoofden Oud-Beierland, Nieuw-Beierland en Zuid-Beierland. B duidt het geheel aan als 'Oud-Beierland'. Crimineel archief is onder *twee* namen te vinden in het ARA: Oud- en Zuid-Beierland; en Nieuw-Beierland. Gezien de dreigende naamsverwarring duid ik het geheel aan als 'De Beierlanden', te meer daar ook B de drie gebieden samen als één baljuwschap beschouwt.

Belois (ook wel Blois) (ARA) Omvat: het schoutambacht van Vlist en Bonrepas, alsmede delen van de ambachtshoofden Stolwijk en van 's Heeraartsberg, waarvan het overige deel met Bergambacht en Klein Ammers een hoge heerlijkheid vormde (zie ook onder Bergambacht etc.). Een persoon fungeerde als baljuw van Belois, Haastrecht en Schoonhoven.

Benthuzen (ARA)

Bergambacht, 's-Heeraartsberg en Klein Ammers (SAK) Klein Ammers wordt ook wel Ammerstol genoemd. Delen van 's-Heeraartsberg en Stolwijk vielen onder de hoge jurisdictie van Belois. Bergambacht, 's-Heeraartsberg en Klein Ammers vormden volgens B ook één lage (of ambachts) heerlijkheid met twee civiele gerechten: van Ammerstol, en van Bergambacht en 's-Heeraartsberg.

Bleiswijk (ARA)

Bloemendaal (GAGou) Gelegen bij Gouda. Zie ook bij Broek, Tuil en 't Weegje.

Blois – Belois.

Blokland – zie onder Laag-Blokland. Echter, crimineel archief bevindt zich onder de naam Blokland in het ARA. B duidt dit gebied wel aan als Neder-Blokland.

Boekhorst, Vrije en Lage – zie onder Vrije en Lage Boekhorst.

Boskoop (ARA) Vormde één hooggerecht met de elders gelegen gebieden Rijnsburg en Vrouwenvenne – zie met name onder Rijnsburg. Echter, ook onder de naam Boskoop is in het ARA enig archief te vinden.

Den Briel (ARA) Omvat: alleen de stad zelf. De baljuw of schout was tevens baljuw van het Land van Voorne.

Broek, Tuil en 't Weegje (GAGou) De baljuw van Gouda fungeerde hier als baljuw. Een deel van deze hoge heerlijkheid lag binnen de ¼ mijl rond Gouda waarover de stad zelf hoge jurisdictie uitoefende. Het archief van de zelfstandige hoge heerlijkheid vormt een geheel met dat van de naburige hoge jurisdictie Bloemendaal.

Bijlmermeer (RANH)

Cabauw zie onder Kabauw

Kapelle, Slot in zie onder Kapelle, Slot in

Delfland (ARA) Zetel te Delft.

Omvat: de ambachtshoofden Maasland, Maaslandsluis (Maaslandsluis), Schipluiden, Overschie voor zover Schieveen betreft, Woud met Woud- en Hoog-Harnas, Pijnacker, Nootdorp, Berkel en Rodenrijs, Ketel, Dorpambacht, Hodenpijl, St. Maartensrecht,

Hof van Delft, Vrijenban, Ruiven, Biesland, Hoogeveen, Babberspolder, Spaland, Groeneveld en de polders Nieuwland, Kortland en 's-Graveland die samen een ambachtsheerlijkheid vormden.

Delft (GADe) Omvat: de stad zelf, het Poortland ten oosten en zuiden van de stad, alsmede (volgens TS) de rivier de Schie via Overschie tot in de Maas.

Diemen (RANH) *Ambachtsheerlijkheid* onder Amstelland, maar met eigen crimineel archief in het RANH. Zie verder onder Amstelland.

Diemermeer (voor zover bekend geen archief van bewaard). Ook wel bekend onder de naam Watergraafsmeer.

Dordrecht (GADo) Omvat: de stad zelf en een strook land van 1 mijl er omheen.

Eet(h)en (SAHA) Het archief vormt een geheel met dat van Meeuwen.

Engelen en Vlijmen (GAsH) De drost van Heusden sprak hier recht met schepenen van Engelen en Vlijmen.

Esselijkerwoude en Heer Jacobswoude — zie onder Jacobs- en Esselijkerwoude. Archief bevindt zich echter onder deze naam in het ARA.

Geertruidenberg (RANB) Omvat: het stadsgebied en het ambacht Made.

Geervliet (ARA) De schout-crimineel was ook ruwaard-baljuw van het Land van Putten.

Giessen-Nieuwkerk (ARA) Dit was een zelfstandige hoge heerlijkheid. Crimineel archief is in het ARA echter als een apart onderdeel te vinden onder het baljuwschap Zuid-Holland.

Godschalksoord (ARA)

Goedereede (ARA) Omvat: de stad en vier polders.

Gooiland en Naarden (RANH) Zetelt te Naarden.

De baljuw van Gooiland was ook schout van Naarden en (volgens TS) drossaard van Muiden en hoofdofficier van Weesp.

Omvat: de *dorpen* Huizen, Blaricum met Laren, Hilversum, 's-Graveland, Bussum en Muiderberg — alle met lage jurisdictie, alsmede de *stad* Naarden. Formeel was deze stad uiteraard een aparte juridische eenheid. Crimineel archief van Naarden en Gooiland vormt echter een geheel, o.a. vanwege de vereniging van functies zoals bovengenoemd. Dit archiefmateriaal is in het RANH onder twee benamingen te vinden: het voornaamste onder Naarden en Bussum; het overige onder Gooiland.

Gorinchem (GAGor) De schout van Gorinchem was tevens drossaard van het Land van Arkel en baljuw van Hardingsveld; zie ook aldaar.

Omvat: de stad en bijbehorend gebied.

Crimineel archief van Gorinchem, Hardingsveld en het Land van Arkel vormt een geheel.

Gouda (GAGou) De baljuw van Gouda was tevens baljuw van Broek, Tuil en 't Weegje, van Gouderak en mogelijk ook van Bloemendaal, het Land van Stein, Vrijhoef en Kalverbroek, Kort-Haarlem en Willens.

Omvat: de stad en een strook land van $\frac{1}{4}$ mijl in het rond; hierbinnen viel ook een deel van de hoge heerlijkheid Broek, Tuil en 't Weegje. Zie ook bij de andere genoemde gebieden.

Gouderak (SAK) Als baljuw fungeerde de baljuw van Gouda. Voor de lage jurisdictie viel dit gebied onder Gouda.

Goudriaan (Oud en Nieuw) (ARA)

's-Gravenhage en Haagambacht (GAsG) Omvat: de stad 's-Gravenhage met uitzondering van de enclaves waarover het Hof van Holland in eerste instantie bevoegd was; Haagambacht, bestaande uit de schoutambten Eikenduinen, Half Loosduinen, en Scheveningen. Ook de ambachtsheerlijkheid Nieuweveen, gelegen in Delfland, viel onder de hoge jurisdictie van de baljuw van 's-Gravenhage.

's-Gravenmoer (SAKO)

's-Gravenzande en Zandambacht (ARA)

Grijsoord (ARA) Omvat: de ambachtsheerlijkheden Oude Tonge en (het grootste deel van) Nieuwe Tonge. Volgens B werden de zwaarste misdaden niet hier berecht, maar in Den Briel door de Hoge Vierschaar van het Land van Voorne. Crimineel archief van Grijsoord bevat echter wel degelijk ook zware misdaden.

Haagambacht zie onder 's-Gravenhage en Haagambacht.

Haarlem (GAH) Omvat: de stad en een klein aangrenzend gebied.

Haastrecht (ARA) De baljuw was tevens baljuw van Belois en van Schoonhoven.

Hardingsveld (GAGor) De baljuw was tevens schout van Gorinchem en drossaard van het Land van Arkel. Het crimineel archief van de stad en de twee plattelandsgebieden vormt een geheel.

Hazerswoude (ARA)

Heenvliet (ARA)

's-Heeraartsberg — zie onder Bergambacht, 's-Heeraartsberg en Klein Ammers

Hekendorp (ARA)

Heukelum (ARA) Omvat: de stad en omgeving, Drossaard en schepenen van Heukelum spraken ook recht over de formeel onafhankelijke hoge jurisdictie Lijenburg.

Heusden (Stad en Land van) (SAHA) Omvat: de ambachtsheerlijkheden Herpt en Berne, Hedikhuizen, Doeveren, Genderen, Drongelen, Babilonienbroek, Wijk, Aalburg, Veen, en (niet genoemd door B, maar wel op zijn kaart) Heesbeen.

Hofwegen (ARA)

Hoge Zwaluwe – zie onder Zwaluwe, Hoge

't Honderderland en Oranjepolder (ARA)

Hoog-Bijlmer (RANH) Vormde samen met Weesperkarspel één baljuwschap, dat echter crimineel en civiel verdeeld was in twee rechtbanken, waar de hoofdofficier (crimineel) of de schout (civiel) van Weesp recht sprak met de plaatselijke schepenen. Onder beide namen is in het RANH crimineel archief te vinden. Bovendien vertoont de criminele rol van Hoog-Bijlmer inhoudelijke dubblures met die van het stadsgerecht van *Weesp*. Zie ook bij Weesp en bij Weesperkarspel.

Hoogeveen (ARA) Gelegen bij Benthuizen en voornamelijk bestaande uit een uitgeveende waterplas.

Hoogmade (ARA)

Jaarsveld (RAU)

Jacobs- en Esselijkerwoude (ARA)

Kabaau (RAU)

Kapelle, Slot in (GAR)

De Katwijken en 't Zand (ARA)

Klinkerland (ARA) Omvat: delen van de lage rechtsgebieden Nieuwe Tonge (voor het overige onder Grijsoord), Herkingen en Meliszand (beide voor het overige onder het Land van Voorne).

Klundert (ook wel Niervaart) (RANB) Gelegen nabij Willemstad. Omvat ook een klein stukje gebied – zgn. Strijense Sas – aan de overkant van het Hollands Diep.

Kort-Haarlem en Willens (deels in ARA) Volgens TS en B vormden deze gebiedjes bij Gouda samen één hoge jurisdictie. Echter, crimineel archief van Willens is in het ARA te vinden onder de naam Land van Stein en Willens, terwijl van Kort-Haarlem (althans onder die naam) noch in het ARA noch in het GAGou enig crimineel archief te vinden is. Mogelijkheden: er is geen crimineel archief van bewaard; dit is vermengd geraakt met dat van de stad Gouda, of het is vervlochten met dat van Willens en daardoor ook met dat van het Land van Stein.

Koudekerk (ARA)

Laag-Blokland (ARA) Door B ook Neder-Blokland genoemd. Crimineel archief is in het ARA te vinden onder de naam Blokland.

Lage Zwaluwe – zie onder Zwaluwe, Lage

Lange Linschoten (RAU) Vormde een aparte hoge jurisdictie, maar crimineel archief is vervlochten met dat van Snelrewaard; zie ook aldaar.

Leerdam (ARA) Omvat: stad en graafschap en de ambachtsheerlijkheid Schoonrewoerd. De naburige baronie van Akkooi (zie aldaar) was een aparte hoge jurisdictie, maar het is mogelijk dat enig crimineel archief van Akkooi met dat van Leerdam vermengd is geraakt.

Leiden (GAL) Omvat: de stad zelf.

Lek (archiefsituatie onduidelijk) Dit betreft de zogeheten hoge heerlijkheid van de Lek, volgens TS en B voornamelijk een 'watergerecht' dat zich uitstrekte over een deel van de Lek - nl. waar deze langs Lekkerkerk loopt - en alleen competent was ten aanzien van de visserij en misdaden begaan door vissers of naar aanleiding van de visserij. Onder deze naam heb ik geen crimineel archief kunnen vinden. Mogelijk is dit, voor zover bewaard, vervlochten met dat van Lekkerkerk en Zuidbroek; zie aldaar.

Lekkerkerk en Zuidbroek (SAK) Enig archiefmateriaal dat onder deze naam te vinden is doet vermoeden dat hierin ook zaken van de hoge heerlijkheid van de Lek opgenomen zijn.

De Lier (ARA)

Liesveld (ARA) Omvat: de schoutambten Gelkenes, Ammers-Graveland met Achterland en Peulwijk, Ottoland en de ambachtsheerlijkheid Peursum.

Loenen—Kroonenburgs Gerecht (RAU)

Loevestein Het kasteel en zijn directe omgeving vormden geen eigen gerecht, maar stonden in alles rechtstreeks onder de Staten van Holland.

De Loosdrechten, Mijnden en Tekkoop (RAU) Omvat: de ambachtsheerlijkheden Oud-Loosdrecht, Nieuw-Loosdrecht, Mijnden en Tekkoop.

Lijkenburg (ARA) Formeel een aparte hoge jurisdictie, maar drossaard (of voor de lage jurisdictie schout) en schepenen van Heukelum spraken hier recht. Ook voor archief zie onder Heukelum.

Matenes, Huis (vermoedelijk geen archief bewaard) Gelegen dichtbij Rotterdam.

Meeuwen (SAHA) Het crimineel archief vormt een geheel met dat van Eet(h)en.

Merwede (archiefsituatie onduidelijk) Dit betreft de hoge heerlijkheid van de Merwede, enigszins vergelijkbaar met die van de Lek. Omvat: een deel van de gelijknamige rivier en een deel van het eiland van Dordrecht. Crimineel archief is onder deze naam nog niet gelokaliseerd; mogelijk zijn de criminele zaken van dit gebied - voor zover bewaard - vermengd geraakt met die van de stad Dordrecht of het baljuwschap Zuid-Holland.

Middelharnis (ook wel St. Michiel in Putten) (ARA)

Monster, Poeldijk, Ter Heide en Half Loosduinen (ARA)

Muiden en De Muiderban (RANH)

Naaldwijk (ARA)

Naarden (RANH) Zie de toelichting bij Gooiland. Crimineel archief is zowel te vinden onder Naarden en Bussum, als onder Gooiland.

Naters en Pancras Gors (ARA)

Neder-Blokland — zie onder Laag-Blokland

Niervaart zie onder Klundert

Nieuw-Beierland — zie onder De Beierlanden. Nieuw-Beierland komt onder deze naam wel voor in TS als hoge jurisdictie en er is crimineel archief in het ARA onder deze naam.

Nieuwer-Amstel — zie onder Amstelland. Ambachtsheerlijkheid in Amstelland. Er is crimineel archief onder deze naam in het RANH. Zie ook bij Diemen en Ouder-Amstel.

Nieuwkoop en Noorden (ARA) Omvat: Nieuwkoop en Noorden, en (het in zaken van lage jurisdictie zelfstandige) Achttienhoven en Den Bosch. De baljuw noemde zich blijkens het archiefmateriaal baljuw van Nieuwkoop, Noorden en Achttienhoven.

Vermoedelijk viel het gebiedje de Vrije Haak — dat bezit was van de heren van Alkemade, en volgens B ook onder de jurisdictie van Alkemade behoorde — in strafzaken onder de genoemde baljuw. Zie ook onder de Vrije Haak.

Nieuw-Matenes (GAS)

Nieuwpoort (ARA)

Noordeloos en Overslingeland (ARA)

Noorden — zie onder Nieuwkoop en Noorden

Noordwijk, Offem, Langeveld en de Lugt (ARA) Omvat: de drie genoemde heerlijkheden, die één heer en één gerecht hadden.

Noordwijkerhout, Hillegom, Lisse en Voorhout (ARA) Zetel te Noordwijkerhout. Omvat: de genoemde vier ambachtsheerlijkheden.

Oegstgeest (en Poelgeest) (ARA)

Onsenoord (GAVlij)

Oud-Beierland — zie onder De Beierlanden. Er is wel crimineel archief onder deze naam in het ARA.

Ouderamstel — zie onder Amstelland. Dit was een ambachtsheerlijkheid in Amstelland. Er is crimineel archief onder deze naam in het RANH. Zie ook bij Diemen en Nieuwer-Amstel.

Oudewater (RAU) Omvat: stad en baljuwschap.

Oudheusden (met Elshout en Hulten) (SAHA)

Papendrecht en Zuid-Matena (ARA)

Poelgeest – zie onder Oegstgeest

Putten, Land van (ARA) Zetel te Geervliet.

Omvat: de ambachtshoofden Spijkenisse en Brabant, Hekelingen en Friesland (waaronder verschillende polders), Simonshaven en Schuddebeurs, Biert met de polders Oud- en Nieuw-Stompaard, Zuidland met Velgersdijk, Goudzwaard (de Korendijk), en Piershil (alle ten oosten en zuidoosten van Geervliet); Poortugaal, Hoogvliet, Pernis, 's-Gravenambacht en Boudewijnsland, Lokhorsterland, Langebakkersoord met Smalland en Deyffelsbroek, Charlois (inclusief Robbenoord, de Plomperd, Karnemelksland, de Hille, en Dirk-Metgestand), en Katendrecht (alle ten zuiden van Rotterdam, over de Maas); Stad aan 't Haringvliet, en Adolfsland (d.w.z. Den Bommel en Ooltgensplaat) (gelegen ten zuidoosten van Grijsoord en Middelhar-nis).

R(h)oon en Pendrecht (ARA)

Rotterdam (GAR) Omvat: de stad tot in de Maas, inclusief het eiland Feijenoord, een deel van het ambacht Rubroek, en stroken land ter weerszijden van de riviertjes de Rotte (tot Terbregge) en de Schie (tot Overschie).

Rijnland (ARA) Zetel te Leiden.

Omvat: de ambachtshoofden Leiderdorp, Zoeterwoude, Stompwijk met Wilsveen en Tedingerbroek, Voorburg, Zoetermeer, en Zegwaard (alle ten oosten van Den Haag en ten zuiden van Leiden); Benthorn (ten oosten van Benthuisen); Zuid-Waddingsveen, Noord-Waddingsveen (ten noord-westen van Gouda); Sluipwijk (bestaande uit drie gebiedjes ten noord-oosten van Gouda waarvan er één een enclave vormt in Voshol); Alfen en Rietveld, Middelburg, Aarlanderveen en Pulmot, Oudshoorn en Gnephoek (gelegen tussen Hazerswoude en Nieuwkoop + Noorden); Rijsaterwoude, Leimuiden en Vriezkoop, Uiterbuurt, Nieuwveen, Zevenhoven en Noorden, Kalslagen, Kudelstaart (gelegen ten oosten van Alkemade); Sassenheim (ten noorden van Warmond); en De Vennip (een enclave in het gebied van Hillegom, Lisse en Voorhout).

Rijnsburg, Boskoop en Vrouwenvenne (ARA) Deze hoge jurisdictie omvatte drie aparte en vrij ver uiteen gelegen hoge heerlijkheden, alsmede één lage (ambachts)heerlijkheid, namelijk Akkersdijk of Vrouwenrecht, dat een enclave in Delfland vormde. Het voor-naamste crimineel archief is te vinden onder de naam Rijnsburg zie ook bij Boskoop.

Rijswijk (GARij)

Schiedam (GAS) Omvat: de stad zelf en volgens TS Frankenland.

Schieland (ARA) Zetel te Rotterdam.

Omvat: de ambachtshoofden Hoogenban, een deel van Overschie, Kool, Schoonderloo, Kralingen, Kapelle aan de IJssel, Nieuwerkerk, Moordrecht, Zevenhuizen, Moerkapelle en Wildevenen, Hillegersberg, Schiebroek, en Oud-Matena.

Schoonhoven (SAK) De baljuw is tevens baljuw van Haastrecht en van Belois.

Schoot (archiefsituatie onduidelijk) Archief zou zich moeten bevinden in het ARA; vermoedelijk is er niets bewaard gebleven.

Slingeland (ARA)

Snelrewaard (RAU) Onder Snelrewaard is tevens crimineel archief van Lange Linschoten te vinden.

Spijk ('t Nedereind van) (ARA)

Stein, Land van (ARA) Crimineel archief van dit gebied is vervlochten met dat van Willens; mogelijk omvat het ook zaken uit de hoge jurisdictie Kort-Haarlem.

St. Hubertgerecht (ARA) Een zeer kleine hoge jurisdictie, gelegen binnen het gebied van de ambachtsheerlijkheid Noord-Waddingsveen, die zelf weer behoorde tot Rijnland.

Strijen, Land van (ARA) Omvat: de ambachtsheerlijkheden Strijen, Cillershoek, St. Anthoniepolder, Westmaas en Groep, Kromstrijen (bestaande uit Klaaswaal en Numansdorp), 's-Gravendeel, en Leerambacht.

De Tempel (ARA)

Valkenburg (ARA)

Veur (ARA)

Vianen (ARA) Omvat: de stad Vianen met Bloemendaal, de schoutambten Autena en Bolgerijen en de ambachtsheerlijkheden Heikop met Boeikop, Leksmoed met Achthoven, Lakerveld, en Meerkerk. Vianen trachtte steeds het gebied van Ameide en Tienhoven onder zijn hoge jurisdictie te trekken; mogelijk zijn er ook criminele zaken van dit gebied bij Vianen te vinden.

Vianen en Het Land van Ameide (ARA) Een hoge vierschaar opgericht in 1795. Zie ook onder Ameide en Tienhoven, alsmede onder Vianen.

Vlaardingen en Vlaardingerbambacht (GAVla) Worden meestal in een adem genoemd, hebben dezelfde baljuw en ook hun crimineel archief vormt een geheel.

Vliet (ARA)

Voorne, Land van (ARA) Zetel te Den Briel. De baljuw was tevens baljuw van Den Briel.

Omvat: de ambachtsheerlijkheid Rozenburg (op Rozenburg), het schoutambt Klein Oosterland met Oud- en Nieuw-Kleiburg en de ambachtsheerlijkheden Oostvoorn, Rugge, Rokkanje, St. Annapolder en het Schapengors, Kwak en Weergors, de Struyten, Nieuw-Hellevoet, Oudenhorn, Nieuwenhoorn, Nieuwe Gootte, de Vier Polders, en Zwartewaal en het Fort Hellevoetsluis (alle nabij Den Briel en Hellevoetsluis); de ambachtsheerlijkheden het Oude Land van Diependorst, Oude Nieuwland, West-Nieuwland, en de Oude Oostdijk (nabij Goedereede); de ambachtsheerlijkheden Dirksland, Meliszand, een deel van Herkingen, Roxenisse, Onwaard en Aarddijkswal, Oude Kraaierspolder, Nieuwe Kraaierspolder, Kraaienstein, Kraaienisse, en Stellendam (op Overflakkee).

Voorschoten (ARA)

Voshol (ARA) Omvat: de ambachtsheerlijkheden Zwammerdam, Langer- en Korteraar, Reeuwijk en Randenburg.

Vrouwenvenne — zie onder Rijsburg, Boskoop, en Vrouwenvenne

Vrije en Lage Boekhorst (ARA)

De Vrije Haak (archiefsituatie onduidelijk) Gebiedje ten noorden van Woerden en grenzend aan Utrecht dat bezit was van de heren van Alkemade. Volgens B viel het ook juridisch onder Alkemade, maar de wijze waarop (hoge, lage jurisdictie) is onduidelijk, evenals de verhouding tot Achttienhoven (zelfstandig in de lage jurisdictie, maar voor de hoge jurisdictie behorend bij Nieuwkoop en Noorden). Op de kaart van B lijkt de Vrije Haak dwars door Achttienhoven heen te lopen. Archief van de Vrije Haak is tot nog toe niet gelokaliseerd.

De Vrije Hoef (ARA) Hoge jurisdictie slechts bestaande uit een grotendeels verveende strook land (met enkele huizen) ten zuiden van Korteraar.

Vrijhoef en Kalverbroek (archiefsituatie onduidelijk) Klein gebied met hoge jurisdictie nabij Gouda. De baljuw werd benoemd door Gouda en was mogelijk dezelfde persoon als de baljuw van Gouda. Archief is voor zover bekend onder deze naam niet bewaard gebleven; mogelijk is het vervlochten met dat van Gouda.

Warmond (ARA)

Wassenaar en Zuidwijk (ARA)

Watergraafsmeer — zie onder Diemermeer

Wateringen (ARA) Omvat: de ambachtsheerlijkheden Wateringen en Zouteveen; de laatste vormt een enclave in Delfland.

Waveren, Botshol en Ruige Wilnis (RAU)

Weesp (RANH) Omvat: stad en nabije omgeving. De hoofdofficier van Weesp sprak (samen met plaatselijke schepenen) ook recht in de hoge jurisdictie Weesperkarspel en Hoogbijlmer; zie ook onder beide namen. Archief van Weesp vertoont nu en dan doublures met dat van Hoog-Bijlmer.

Weesperkarspel en Hoogbijlmer (RANH) Dit baljuwschap was zowel voor criminele als civiele zaken verdeeld in twee rechtbanken — Hoog-Bijlmer; en Overvecht, het Gein en de Gaasp — waar (in criminele zaken) de hoofdofficier van Weesp met plaatselijke schepenen recht sprak. In het RANH bevinden zich echter twee aparte reeksen criminele rollen voor Weesperkarspel enerzijds en Hoog-Bijlmer anderzijds, terwijl onder de naam Overvecht etc. geen eigen crimineel archief te vinden is. Bovendien vertoont archief van Hoog-Bijlmer doublures met dat van de stad Weesp.

Willens — zie onder Kort-Haarlem en Willens, en ook onder Stein, Land van

Woerden, Stad en Land van (ARA) Omvat: de stad zelf met de Poorterij; en het Land van Woerden, met daarin de ambachtsheerlijkheden Bodegraven, Waarder, Barre-woudswaarder en Bekenes, Rietveld met de Bree, Indijk en Oudeland.

Woudrichem en het Land van Altena (SAHA) Baljuw en schepenen van Woudrichem spraken recht over deze stad en over het Land van Altena.

Omvat: de stad Woudrichem met de Oude en Nieuwe Ban; het Land van Altena, met daarin de ambachtsheerlijkheden Almkerk, Sleenwijk, Werken, Emmikhoven met Ganswijk en Waardhuizen, Uitwijk, de Hille, Andel, Gijzen (of Giessen), en Rijswijk. Crimineel archief van stad en platteland vormt een geheel.

Wijngaarden en Ruigbroek (ARA)

IJsselstein (RAU)

Omvat: de stad IJsselstein, en de schoutambten (met lage jurisdictie) IJsselstein, Benschop en (Noord-)Polsbroek.

Zevenbergen (RANB) Omvat: de stad en bijbehorende hoge heerlijkheid.

Zevender (RAU)

Zuid-Beierland – zie onder De Beierlanden

Zuidbroek – zie onder Lekkerkerk

Zuid-Holland (ARA) Zetel van zogeheten Hof en Hoge Vierschaar van Zuid-Holland te Dordrecht.

Omvat: de ambachtsheerlijkheden Krimpen aan de Lek, Krimpen aan de IJsel, Ouderkerk, Berkenwoude en Achterbroek, een deel van Stolwijk en Stormpolder (een eilandje) (in de Alblasserwaard, ten noordoosten van Dordrecht); Sliedrecht, Naaldwijk, Niemandsvriend en Lokhorst, Giessendam, Giessen-Ouderkerk, Molenaarsgraaf, Brandwijk en Gijbeland, Streefkerk, Bleskensgraaf, Nieuw-Lekkerland, Alblas en Alblasserdam (in de Alblasserwaard, ten noordoosten van Dordrecht); Ridderkerk, Oost-IJsselmonde, West-IJsselmonde, Oost-Barendrecht, West-Barendrecht, en Karnisse (in de Riederwaard, ten noordwesten van Dordrecht); Puttershoek, Maasdam, Mijnsheerenland van Moerkerken, en Heinenoord (in de Hoekse Waard ten westen van Dordrecht); de Mijl, Dubbeldam, Wieldrecht, en een deel van de Merwepolder (op het eiland van Dordrecht); Heerjansdam, de Groote Lind, de Kleine Lind, Heer-Oudelandsambacht, Zwijndrecht, Meerdervoort, Kijfhoek, Hendrik-Ido-Ambacht en de Oostendam met Schildmanskinderenambacht, Rijsoord, Strevelshoek, en Sandelingenambacht (in de Zwijndrechtse Waard ten noordwesten van Dordrecht); Werkendam, Dussen-Munsterkerk, Dussen-Muilkerk, en Drimmelen en Stanzhazen (ten oosten en zuiden van Dordrecht); Raamsdonk, Groot-Waspik, Klein-Waspik, 's-Grevelduin-Kapel, Nederveen-Kapel, Zuidewijn-Kapel, Vrijhoeven-Kapel, Bezooien, en Sprang (in de Langstraat).

Crimineel archief van de aparte hoge jurisdictie Giessen-Nieuwkerk is in het ARA bij Zuid-Holland ingedeeld (maar wel onder eigen nummers).

Zuid-Polsbroek (RAU)

Zuidwijk – zie onder Wassenaar en Zuidwijk

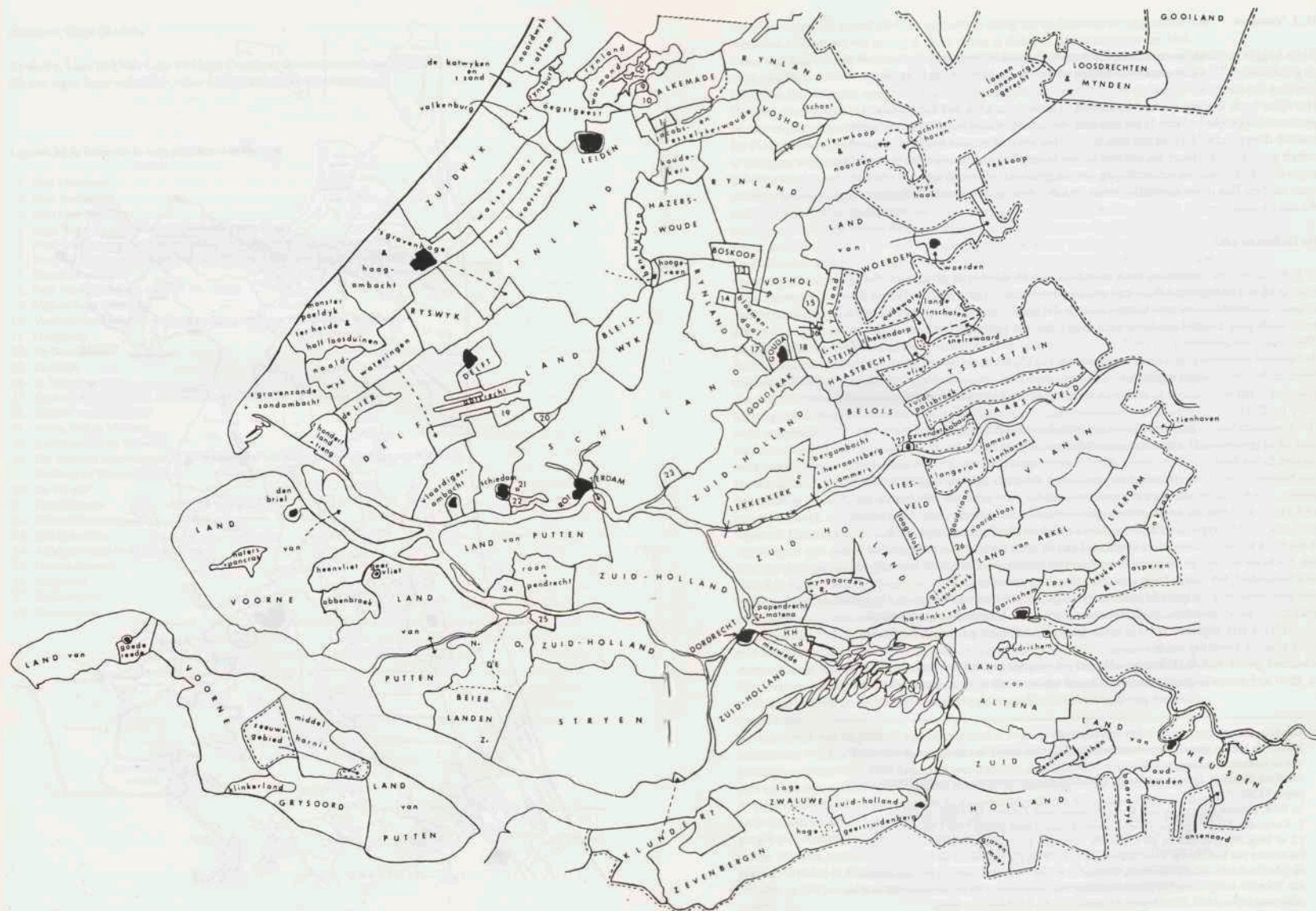
Zuidwijk (ARA) Kleine hoge heerlijkheid ten zuiden van Boskoop.

Zwaluwe, Hoge (RANB)

Zwaluwe, Lage (RANB) Lage en Hoge Zwaluwe vormden twee hoge heerlijkheden met elk een eigen hoge rechtbank, maar één gezamenlijke lage rechtbank.

Legenda bij de kaart van de hoge jurisdicties in Holland

1. Huis Marquette
2. Huis Assumburg
3. Huis Oud-Haarlem
4. Enge Wormer (zie in overzicht onder Wormer, Enge)
5. Deel van Kennemerland: de ambachten Schooter-Vlieland, en Spaarndam
6. Deel van Kennemerland: het ambacht Schooterbosch met Hoogerwoerd en Zaanen
7. Huis te Heemstede
8. Deel van Rijnland: het ambacht De Vennip
9. Vrije en Lage Boekhorst
10. Vrouwenvenne (dit had een hooggerecht samen met Rijnsburg en Boskoop)
11. Hoogmade
12. De Vrije Hoef
13. Zuidwijk
14. St. Hubertsgerecht
15. Deel van Rijnland: (deel van) het ambacht Sluipwijk
16. Vrijhoef en Kalverbroek
17. Broek, Tuil en 't Weegje
18. Kort-Haarlem en Willens
19. Het ambacht Vrouwenrecht of Akkersdijk, dat viel onder het hooggerecht van Rijnsburg, Boskoop en Vrouwenvenne
20. De Tempel
21. Huis Matenes
22. Nieuw-Matenes
23. Slot in Kapelle
24. Albrandswaard en de Kijvelanden
25. Godschalksoord
26. Slingeland
27. Schoonhoven
28. Nieuwpoort

Elites in de luwte

Vijf studies over adel en patriciaat in Holland

D. J. Noordam

Elites krijgen de laatste jaren veel aandacht, niet alleen in tv-programma's maar ook in de geschiedenis. De vijf boeken over adel en patriciaat die hier worden besproken, bewijzen dat laatste¹.

Het vijftal heeft, hoe verschillend de aanpak en uitwerking soms ook zijn, enkele gemeenschappelijke trekken. In elk van deze werken wordt de elite min of meer systematisch doorgelicht. Het gaat dus niet, zoals in oudere studies vaak het geval was, om enkele grote mannen, maar om een hele groep. Bovendien worden de elites behandeld tegen de achtergrond van achteruitgang, van de groep zelf of van de stad waar zij hun basis hebben. Een derde kenmerk bestaat uit een zekere overeenkomst in de aspecten die aan de orde komen.

De Hollandse adel

H. F. K. van Nierop schreef een boek over de adel in Holland in de periode 1500-1650, waarop hij in 1984 aan de Leidse universiteit promoveerde. Op grond van Franse en Engelse voorbeelden zou men kunnen denken dat het met de adel in deze anderhalve eeuw slecht ging. De titel van het in deze dissertatie ook gebruikte boek van L. Stone, *The crisis of the aristocracy* uit 1965, doet vermoeden dat de Hollandse adel omstreeks de Opstand eveneens in een crisis verkeerde (p. 15, 27). Maar de Nederlandse schrijver bestrijdt deze visie overal in zijn boek en komt zelfs tot de conclusie: 'Over het geheel genomen is het verhaal van de adel in de tijd rond de Nederlandse Opstand een success story' (p. 236).

Het afbakenen van de adel was niet alleen voor de schrijver een probleem maar ook voor de tijdgenoten zelf. Men onderscheidde toen hoge en lage adel, en bovendien nog ridders. In het boek van Van Nierop zijn de edelen soms degenen die men als zodanig beschouwde. Elders betreft het echter de mannen die tot de ridderschap waren toegelaten, met hun gezinnen; deze groep vormde als het ware weer een elite binnen de adel. Het is duidelijk dat het probleem van het bepalen wie edelman was, niet bevredigend kan worden opgelost en dat een zekere willekeur daarbij onvermijdelijk is. In het boek komen drie aspecten uitgebreid aan de orde: demografie, economie en politiek. De beide eerste zijn thematisch van opzet en worden elk dus min of meer als één blok behandeld, het laatste krijgt een chronologische uitwerking.

Een hoofdstuk over demografie is in Nederlandse werken betrekkelijk nieuw. De auteur trekt daarin verschillende vergelijkingen met elites in het buitenland, waarbij hij de keuze uit het vele materiaal beperkt tot de Engelse adel en het patriciaat van Genève, beide klassiek geworden studies.

Numeriek gezien was de Hollandse adel niet omvangrijk; in totaal waren er in Holland ca. 1500 niet meer dan duizend edelen. Omdat adeldom alleen in de mannelijke lijn

1 De vijf boeken zijn:

H.F.K. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (z.p. 1984).

J.L. Kool-Blokland, *De elite in Heusden 1700-1750. Een prosopografische studie* (Tilburg 1985); prijs f 42,50.

M. Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad, Leiden 1700-1780* (z.p. 1985).

L. Kooijmans, *Onder regenten. De elite in een Hollandse stad, Hoorn 1700-1780* (z.p. 1985).

J.J. de Jong, *Met goed fatsoen. De elite in een Hollandse stad, Gouda 1700-1780* (z.p. 1985).

De boeken van Van Nierop, Prak, Kooijmans en De Jong zijn uitgaven in de Hollandse Historische Reeks, waarop lezers van Holland zich voor f 45,- per jaargang kunnen abonneren. Voor inlichtingen over het abonnement kan men zich wenden tot de secretaris van de reeks, Algemeen Rijksarchief, Prins Willem Alexanderhof 20, 2595 BE Den Haag.

vererfde, moest het aantal adellijke geslachten dat in het midden van de 16de eeuw niet meer dan 29 bedroeg wel dalen; in 1650 waren er daarvan al acht uitgestorven. Het totaal had kunnen stijgen door het opnemen van nieuwe edelen in de gelederen van de oude, omdat de Duitse keizer en andere Europese vorsten de hele periode door Hollanders in de adelstand verhieven. Maar sinds de Opstand beschouwden de Staten van Holland deze nieuwbakken edelen niet als echte aristocraten. Zij werden dan ook niet, op een enkele uitzondering na, beschreven in de ridderschap van het gewest.

De Hollandse edelen hadden dus het vooruitzicht uit te sterven, als zij er tenminste niet in slaagden voldoende mannelijke erfgenamen te krijgen. Maar het aantal kinderen dat geboren werd, was klein en bovendien dunde de zuigelingensterfte de gelederen van het adellijke kroost verder uit. Men kan zich de vraag stellen of deze ontwikkeling onvermijdelijk was. Dat er veranderingen in het sterfjepatroon mogelijk waren, lijkt mij weinig waarschijnlijk omdat de medische zorg in de zestiende en de zeventiende eeuw slecht was. De oplossing had misschien kunnen liggen in een verhoogde vruchtbaarheid. De Hollandse adel gedroeg zich echter volgens het Westeuropese huwelijkspatroon. De percentages mannen en — wat Holland betreft nog sterker dat van de — vrouwen die nooit trouwden, waren daarom niet te verwaarlozen. Bovendien was de huwelijksleeftijd van de mannelijke edelen die wel trouwden, betrekkelijk hoog. Beide kenmerken verklaren de te geringe reproductiecapaciteit van de Hollandse adel, maar de oorzaak van dit gedrag lijkt moeilijker te geven.

Edelen besteedden veel aandacht aan de keuze van de huwelijkspartner. De meesten trouwden binnen hun eigen groep, dus zoals dat heet 'endogaam'. Een enkeling deed dat, gedreven door hartstocht, echter niet. Zo huwde Gerrit van Assendelft met een herbergiersdochter, ver beneden zijn stand. Maar zijn liefde bekoelde en het huwelijk werd ontbonden. De gescheiden vrouw hield zich daarna in leven met valsemunterij, waarvoor men haar uiteindelijk ter dood veroordeelde. Van dit soort verhalen geeft het boek verschillende voorbeelden.

De economie krijgt, zoals de schrijver zelf ook vermeldt, een minder systematische behandeling (p. 109). Een belangrijke bron die een grondige studie over het grondbezit mogelijk maakt, zijn de hier gebruikte morgenboeken van het hoogheemraadschap Rijnland. Daaruit kan de auteur concluderen dat de Hollandse edelen geen kale jonkers waren, maar een zekere welstand bezaten. Dat kwam zowel door hun inkomsten uit land, als door de opbrengsten van de heerlijke rechten, uit de ambten en — zij het in beperkte mate — van de tijdens de Opstand in beslag genomen kerkelijke goederen. Problemen waren er echter wel, als gevolg van de hoge uitgaven: het adellijke leven ver-eiste nu eenmaal een fors niveau van consumptie. Voor een edelman als Reinoud III van Brederode betekende dat dobbelen met een hoge inzet; hij verspeelde in 1529 letterlijk drie heerlijkheden aan een Amsterdams burgemeester. Maar de uitgaven van de meeste andere edelen waren meestal minder spectaculair. De hoge kosten van de adellijke levenswijze leidden bij sommigen al vóór 1650 tot een financiële achteruitgang. De grote klap voor de groep als geheel kwam echter pas in de tweede helft van de zeventiende eeuw.

Op het terrein van de politiek verkoos de adel al vóór de Opstand een zeker isolement. Vele edelen trokken zich toen terug uit de stadsbesturen en gingen een leven leiden als landelijke aristocraten. Toch kon men overal tijdens de Republiek nog vertegenwoordigers van de adelstand aantreffen: in de hoogheemraadschappen, de Staten van Holland, de admiraliteitscolleges, het leger en de diplomatieke dienst. Eigenlijk pasten de edelen zich niet aan de gewijzigde politieke omstandigheden aan. De burgers van de Republiek gingen zich daarentegen als aristocraten gedragen. Zij streefden naar een adellijke status, een titel, een buitenplaats en een kapitaal verslindende levenswijze. Burgers en edelen vormden in de visie van Van Nierop één elite die op elk gebied samenging, behalve op dat van de partnerkeuze. Hiermee was een aristocratische republiek ontstaan.

Afb. 1. Jan II Wassenauer burggraaf van Leiden (1483-1523) leidde een echt ridderlijk leven waarvan het litteken opgelopen bij de bestorming door het Keizerlijke leger van Padua, getuigt. Hij was één van de belangrijkste en meest welgestelde edelen van Holland. (Stedelijk museum De Lakenhal, Leiden).

Van Nierop schreef een beeldend boek dat zonder moeite het scenario voor een film zou kunnen leveren. Het werk is helder, zonder ontsierend jargon, en weergegeven in een verzorgde stijl.

Toch moet er wel enige kritiek op worden geleverd. Deze betreft allereerst de centrale these die ook in de titel van het boek wordt gegeven: 'Van ridders tot regenten'. Dat de Hollandse edelen in de zeventiende eeuw gingen behoren tot de politieke elite van de Republiek, stelt Van Nierop wel vaak, maar hij maakt deze uitspraak niet waar. De stel-

ling lijkt mij ook met meer materiaal achter de hand, niet bewijsbaar. De plaats van de edelen in de Staten van Holland was uiterst klein, ook al kwam de eerste stem uit hun hoek. Op het platteland, waar sommige heerlijkheden nog in adellijk bezit waren, was het benoemingsrecht van plaatselijke notabelen en daarmee een mogelijke invloed op de lokale politiek, sterk beperkt. De ambachtsheren konden vaak alleen namen kiezen uit een voordracht die men in het dorp zelf vaststelde. Ook als grondbezitter moesten de Hollandse edelen het afleggen, niet alleen tegen de institutionele beleggers (de gast- en weeshuizen) maar ook tegen de burgers. Op een mogelijke aristocratisering van deze laatste groep die Van Nierop kort aanroert, ga ik later nog in.

De behandeling van de demografie schiet zijn doel enigszins voorbij, omdat de aantallen zo klein zijn. Daardoor worden moeilijk te begrijpen verschijnselen zichtbaar, zoals het kindertal dat in de zeventiende eeuw lager was dan in de tweede helft van de zestiende. Toch trouwden de vrouwen op jongere leeftijd en hadden zij evenals hun mannen een hogere levensverwachting, wat als regel leidt tot een hogere en niet tot een afnemende vruchtbaarheid. Een ander verschijnsel dat verklaring behoeft, is de sterke stijging van de sterfte van 0-5-jarigen, die 16% bedroeg in de zestiende eeuw en maar liefst 39% in de zeventiende. Was dit een kwestie van toeval, te kleine getallen, of van structurele ontwikkelingen?

Het bezit van grond, één van de pijlers van de inkomsten van de adel, was beter uit de verf gekomen, als de gegevens van de tiende penningen waren gebruikt en de leenregisters die onder meer over de periode 1500-1648 gemakkelijk toegankelijk zijn gemaakt dankzij de publikaties in *Ons Voorgeslacht*.

Helaas ontbreken ook culturele aspecten vrijwel geheel. De mentale wereld, die nu zo in de belangstelling staat, krijgt nauwelijks aandacht. De religie komt bijvoorbeeld slechts terloops ter sprake. Maar opvoeding, onderwijs, kunst, inboedels, facetten die juist bij een groep met een 'conspicuous consumption' belangrijk zijn, schitteren door afwezigheid.

In de weergave van de stof die, zoals ik aangaf, in vele opzichten grote lof verdient, stoort het dat de schrijver vele citaten uit vreemde talen nergens vertaalde.

Roorda en de prosopografie in Nederland

Van Nierop noemt zijn boek geen 'prosopografisch onderzoek' (p. 27), omdat hij te weinig gegevens had voor een voldoende systematische behandeling van zijn stof. Uit deze verdediging tegen een mogelijke kritiek blijkt dat prosopografie wel een benadering is die bij het doorlichten van een groep de voorkeur verdient. Deze lastige term, waar niet alleen leken of studenten, maar ook specialisten zelf de tong over breken, kan men echter vervangen door het begrip 'collectieve biografie'. Eén van de eerste onderzoekers die een bepaalde groep systematisch behandelde was de Engelsman L. B. Namier met zijn boek *The structure of politics at the accession of George III* dat in 1929 verscheen. Hij lichtte daarin alle bijna zeshonderd mannen door die in 1761 lid waren van het Lagerhuis. Dit voorbeeld van Namier geeft aan dat het bij prosopografisch onderzoek om grote aantallen gaat, waardoor het werk arbeidsintensief is, en dat het onderzoek zich (vooral) richt op een politieke elite. Deze beide kenmerken gelden ook voor het Nederlandse onderzoek op dit terrein. De grote propagandist daarvan was de Leidse hoogleraar in de Algemene Geschiedenis, Prof. dr. D. J. Roorda. Hij richtte in 1977 een werkgroep elites op die het Nederlandse onderzoek inventariseerde en stimuleerde². Daan Roorda (1923-1983) was daartoe bij uitstek geschikt, niet alleen door

2 Een overzicht van het Nederlandse elite-onderzoek geeft A.J.C.M. Gabriëls, 'Het moderne onderzoek naar elites. Een korte impressie', in: *Spiegel historiael* 21 (1986) 276-279, 310.

zijn persoonlijke eigenschappen, maar ook door zijn veelzijdige wetenschappelijke kwaliteiten³. Hij had al in zijn proefschrift *Partij en factie* uit 1961 een soort aanzet tot dit onderzoek gegeven. Daarin belichtte hij de politieke groeperingen in de verschillende steden omstreeks 1672, en toonde aan dat het in de conflicten tussen de regenten niet om ideeën of partijen ging. De strijd werd uitgevochten tussen facties, groepen gevormd op basis van familiebanden, die vaak uit waren op een betere positie en economische voordelen. Een prosopografische studie was *Partij en factie* nog niet, mogelijk ook omdat Roorda pas in een late fase van zijn onderzoek Namiers boek leerde kennen. Met H. van Dijk hield hij zich daarna bezig met sociale mobiliteit van regenten in de zeventiende en achttiende eeuw. Dit leidde in 1980 tot de publikatie van de eerste Nederlandse prosopografie, over het patriciaat in Zierikzee⁴. De studies die hier aan bod komen, ontstonden echter niet in Leiden maar zijn van de hand van historici uit Utrecht.

Het Utrechtse onderzoek

Het Utrechtse onderzoek naar elites bestrijkt een deel van de achttiende eeuw, een korte tijd, zoals in Heusden (1700-1750) of een wat langere, in het geval van Leiden, Hoorn en Gouda (1700-1780). De keuze van deze perioden is origineel en heeft bovendien een sterke invloed op de uitkomst van de studies. De achttiende-eeuwse regent werd in de geschiedschrijving vaak als een corrupte en decadente figuur afgeschilderd die altijd op jacht was naar baantjes en geld. Tegen dat beeld moesten de vier Utrechtse schrijvers zich verzetten. Dat werd hun extra moeilijk gemaakt omdat een wat positievere beeld van de regent uit de achttiende eeuw eigenlijk pas wordt gegeven tijdens de conflicten tussen de Patriotten en Prinsgezinden, een periode die geen van deze auteurs echter behandelde.

De bronnen voor de achttiende eeuw zijn talrijker dan die Van Nierop voor zijn analyse van de Hollandse adel gebruikte. Zij gaven de mogelijkheid de elite op vele aspecten uit te kammen. Belangrijk daarvoor zijn de notulen van de colleges waarvan de regenten deel uitmaakten, het Notarieel Archief en het Rechterlijk Archief.

De behandelde steden kenden in de achttiende eeuw alle vier een periode van achteruitgang. Het kleine vestingstadje Heusden, in het uiterste Zuidoosten van Holland (nu behorend tot de provincie Noord-Brabant) telde in de achttiende eeuw tenslotte niet meer dan ca. 2000 inwoners. Het onderscheidde zich nauwelijks van een groot dorp, zoals er toen vele in Holland waren te vinden. Ook het inwonertal van de textielstad Leiden daalde, van ca. 70.000 in 1670 tot ruim 30.000 aan het einde van de achttiende eeuw. In Hoorn verliep de scheepvaart, wat een afname van de bevolking tot 12.000 (in 1730) tot gevolg had. Ook in Gouda vond een achteruitgang op economisch en demografisch gebied plaats, hoewel deze pas in de tweede helft van de achttiende eeuw begon, en vooral veroorzaakt werd door de teruggang van de pijpmakerij; in 1795 telde de stad 12.000 inwoners.

In deze steden kan men verschillende elites onderscheiden. De politieke elite bestond uit de magistraat, gevormd door de schout (baljuw of drost), de burgemeesters en de schepenen. Soms maakte dit college deel uit van een raad of vroedschap. Zo had Hoorn een raad van 20 mannen, Gouda 28 vroedschappen en Leiden een veertigraad. In Heusden bestond echter alleen een magistraat.

3 Zie voor Roorda als wetenschapsman: I. Schöffers, 'D.J. Roorda historicus', in: D.J. Roorda, *Rond prins en patriciaat. Verspreide opstellen* (Weesp 1984) 9-19.

4 H. van Dijk en D.J. Roorda, *Het patriciaat in Zierikzee tijdens de Republiek* (Middelburg 1980).

De economische elite was moeilijker af te bakenen dan de politieke, omdat de meest welgestelden niet in een bepaald college waren verenigd. De grenzen die de auteurs voor het vaststellen van de topgroep op economisch gebied gebruikten, zijn dan ook enigszins willekeurig. Nauw verbonden met de welstandspositie is de sociale positie, waarvan de partnerkeuze, het kindertal en het uitgavenpatroon belangrijke aspecten waren.

Het is mogelijk nog een derde elite te onderscheiden, die van de cultuur. Hoogleraren aan de universiteit maakten daarvan deel uit, evenals predikanten, en leden van literaire en wetenschappelijke genootschappen. Maar deze elite komt in de studies nauwelijks aan bod, de economische elite krijgt wat meer ruimte, maar het gaat de schrijvers vooral om de topgroep op politiek gebied. Kooijmans, de auteur van het boek over Hoorn, geeft dat treffend aan, door te stellen dat het onderzoek te karakteriseren valt als 'de sociale geschiedenis van een politieke elite' (p. 12).

Heusden

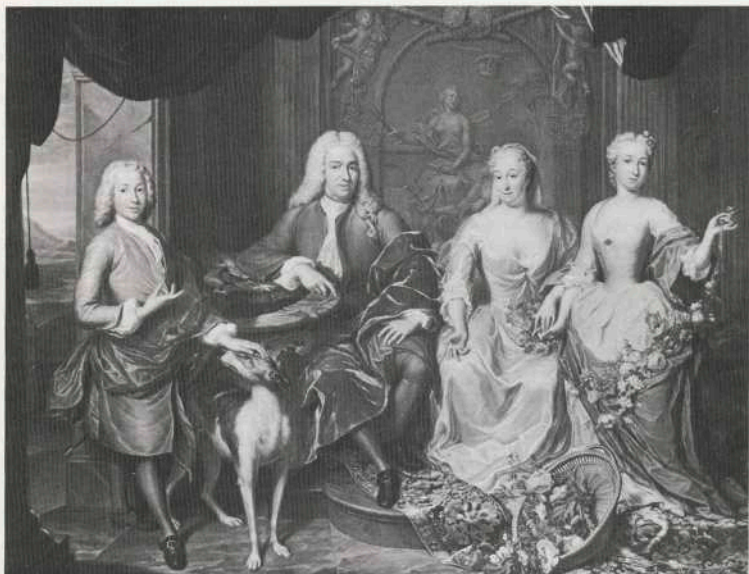
Het boek van Mevrouw Kool-Blokland uit 1985 is ontstaan uit een forse doctoraalscriptie en dat in aanmerking genomen, is het een verdienstelijk werkstuk. De indeling is gebaseerd op een schema dat werd ontwikkeld ten behoeve van de drie hierna te bespreken werken.

Het doorlichten van de elite in Heusden leverde problemen op omdat de groep klein was en snel van samenstelling veranderde. Bovendien bestond er een tegenstelling tussen de burgerij en de militairen die in deze studie van een garnizoensstadje ook een plaats krijgen. De systematische behandeling van de elite wordt daardoor bemoeilijkt, maar vindt soms ook niet plaats waar dat volgens de prosopografische voorbeelden beslist wel dient te gebeuren. De Heusdense elite krijgt zo geen demografisch profiel, hoewel de bouwstenen daartoe wel als bijlage in het boek worden gegeven. Het meest origineel is deze studie in de culturele aspecten. Er bestond in Heusden een nauwe personele band tussen de magistraat en de kerkeraad. Weliswaar daalde het kerkbezoek in de halve eeuw die het onderzoek beslaat, maar dit werd mogelijk gecompenseerd door andere vormen van geestelijke cultuur. Dominee Fernandez had de mooiste, misschien wat zwaarwichtige, bibliotheek van Heusden. Schilderijencollecties kon men ook in de stad vinden. Rembrandt en andere topschilders waren te bewonderen bij Gerard van Oostrom, zelf een amateurschilder. Voor Italiaanse muziek die toen zeer in de mode was, kon men terecht bij Gerards ongetrouwde zuster Hasia.

Soms spreekt uit dit boek een naïviteit die toch niet goed past bij achttiende-eeuwse regenten. Zo schrijft Mevrouw Kool (p. 70): 'Een regent was zelfs met zijn vroegere dienstbode getrouwd bij wie hij al een kind had verwekt. François Nicolaas Slingsbie minachtte het lagere volk kennelijk niet'. Verder is het boek bepaald niet vrij van stilistische smetten.

'De elite in een Hollandse stad': opzet

Het onderzoek van de drie schrijvers van 'de elite in een Hollandse stad' is een voorbeeld van goed teamwork. Dat het drietal intensief heeft samengewerkt blijkt uit een deel van de ondertitel, die voor elk boek dezelfde is. Het archiefonderzoek is gedeeltematig ook met elkaar verricht. Dit had bovendien nog bijkomende voordelen, zoals Kooijmans in zijn inleiding aangeeft, sprekend over zijn beide collega's Prak en De Jong (p. 7): 'Met hen heb ik . . . (veelal in wagons van de Nederlandse spoorwegen) menig levensraadsel besproken, waaronder ook een aantal vraagstukken die in dit boek aan de orde komen'. De drie onderzoeken leidden ten slotte in betrekkelijk korte tijd tot een promotie in Utrecht in november 1985, waarbij elke onderzoeker zijn eigen werk verdedigde.

Afb. 2. De Leidse regenten waren vaak gezeten burgers zoals dit toneeltje aangeeft, waarop Hieronymus van der Mij in 1742 burgemeester Abraham Hoogenhouk (1683-1756) met zijn gezin afgebeeldde. (Stedelijk museum De Lakenhal, Leiden).

De opzet van de boeken is, zoals te verwachten valt, identiek. De hoofdstukken behandelen achtereenvolgens de stad, de politiek, de economie, de demografie en de levensstijl. In de conclusie verwijzen de drie schrijvers naar elkaars werk. Daarna volgen nog bijlagen, noten, genealogieën van de regenten en een naamregister dat ook de noten bestrijkt.

Leiden

De elite in de textielstad Leiden is het onderwerp van de dissertatie van M. Prak. Op politiek gebied woedde er in deze stad in achteruitgang aan het einde van de zeventiende eeuw een felle factiestrijd die in 1685 tot een wapenstilstand leidde. Na de dood van stadhouder Willem III die invloed op de stad had uitgeoefend, konden de regenten hun eigen boontjes doppen. Dat leidde in 1702 tot een contract van correspondentie waarin afspraken stonden over de te verdelen ambten. De architect was een regent van de oude stempel, Johan van den Bergh. Maar in 1721 kwam het tot een breuk waarbij de wat hanige, maar te weinig gewiekste Van Leijden het onderspit dolf en tijdelijk werd uitgeschakeld van de toedeling van ambten. Van den Bergh was echter zo verstandig om de factiestrijd niet in volle hevigheid voort te laten duren en speelde dan ook regelmatig wat baantjes toe aan zijn verslagen tegenstanders. Na het herstel van het stadhoudelijk bewind in Holland (1747) kwamen door de invloed van de stadhouders, betrekkelijk veel nieuwelingen in de vroedschap terecht.

De politieke elite in Leiden behoorde ook tot de economische elite, maar het omgekeerde was niet het geval. Enkele zeer welgestelde Leidenaren maakten in de achttiende eeuw geen deel uit van het stadsbestuur. Gemiddeld bezat de Leidse regent f 120.000, een kapitaal dat goed was belegd, vooral in leningen aan de gewestelijke overheid. Land en onroerend goed kwam weinig voor als beleggingsobjecten, en hieruit concludeert Prak dat er geen aristocratisering bij de regenten in Leiden plaatsvond. Wel was de doorsnee-vroedschap economisch weinig productief. Het beleggingspatroon van de burgerij verschilde enigszins: burgers wendden hun kapitaal actiever aan; de rooms-katholieken waren meer gehecht aan grond.

Demografisch gezien was de voortzetting van de familie, net als dat de Hollandse edelen, van groot belang. Toch was het aantal regentenzonen dat ongetrouwd bleef, niet gering (ongeveer 1/8). Ook het andere kenmerk van het Westeuropese huwelijkspatroon ging op bij de Leidse regenten: zij waren gemiddeld 27 jaar op hun trouwdag. Aan de partnerkeuze besteedden de regenten veel aandacht, waarbij de stamhouder en de leden van de oudste families het meest endogaam waren. In totaal trouwde 40% van de groep met iemand van dezelfde achtergrond. In de niet-endogame huwelijken was de status van de betrokkene belangrijk, bijvoorbeeld bij de vijftienjarige dochter van Van Leijden die met een echte baron trouwde. Geld kon eveneens een reden vormen tot een ongelijk huwelijk: Meerman trouwde met een dochter van de regent De La Court en verwierf, zoals anderen, via het huwelijk een plaats in de vroedschap. De keuze van de huwelijkspartner was vaak persoonlijk, ook de vrouw kon in dit opzicht haar wil doen gelden, zelfs als de voorkeur op een liefhebber van paarden viel. Liefde was dus soms een motief om te trouwen, maar gebrek eraan of afkeer van de ander gaf geen grond het huwelijk te ontbinden. Alleen een enkele scheiding van tafel en bed kwam voor, maar dan was het samenleven ook tot een hel geworden. Prak maakt duidelijk dat in de Leidse regenthuwelijken betrekkelijk weinig kinderen werden geboren, namelijk 4,2 wat ook hier merkwaardig is, gezien het doel van continuïteit van de familie. Dat de ouders van hun kinderen hielden, blijkt goed uit het verdriet dat ze toonden bij hun overlijden. Ook als men niet van het politieke toneel uitgeschakeld was en regelmatig bedeed werd met lucratieve ambten, was het voor Leidse regenten nog een heel probleem de tijd plezierig door te brengen. Men had weinig te doen en om de verveling te verdrijven werd veel werk gemaakt van het sociale verkeer. De sobere Johan van den Bergh die niet eens een buitenplaats bezat en zelfs geen Frans kende, was ook in deze opzichten enigszins misplaatst in de achttiende eeuw. Zijn tegenstander Van Leijden kan een zekere overdriving niet ontzegd worden, omdat één van zijn hobbies bestond uit het verzamelen van ambachtsheerlijkheden. Hij woonde bovendien aan het wat aristocratische Rapenburg dat toen, zeker bij volle maan, met recht de naam van de mooiste gracht ter wereld verdiende. Aan het Steenschuur, het verlengde van het Rapenburg, kon een regent die het geld wilde laten rollen, eveneens een passende residentie betrekken. Het lijkt geen toeval dat Johan van den Bergh een woning verkoos in de drukke Breestraat met zijn talrijke winkels en het stadhuis. Regenten die meer bij de tijd waren, hadden de gewoonte flink aan de inrichting en het Italiaans stucwerk van het huis te laten knutselen, het porselein mooi uit te stallen en de familieportretten een goede plaats te geven. Bovendien wilden de regenten hun welstand aan anderen tonen, zodat ze, volkomen overbodig in een kleine stad, de korte afstanden soms aflegden in rijk versierde koetsen getrokken door vele paarden.

Aan de opvoeding besteedden de Leidse regenten steeds meer aandacht, vooral aan die van de zoons. De jongens gingen naar de Latijnse of de Franse school, kregen eventueel een gouverneur, maar bezochten bijna zonder uitzondering de universiteit waar zij de studie (meestal in de rechten) met een academische titel afsloten. Daarna gingen enkele gelukkigen naar het buitenland om daar nog wat beschaving op te doen, voordat hun carrière in het stadsbestuur kon beginnen.

Prak heeft een helder opgebouwd, mooi geformuleerd en goed geschreven boek

gemaakt. De hoofdlijnen komen duidelijk uit de verf, en het moet hem moeilijk zijn gevallen niet meer juweeltjes van regentenportretten te geven. Daarbij had de rijkdom van het Leidse materiaal niet alleen voordelen, maar gaf zeker problemen bij de selectie. Het geheel is, vergeleken met de beide volgende boeken, een ingetogen werk, hoewel Prak toch wel eens een zin wil formuleren als: 'Een koets had een motor die ook brandstof verbruikte wanneer hij stil stond' (p. 235).

Hoorn

L. Kooijmans beschreef zijn stad Hoorn volgens hetzelfde schema als zijn beide collega's. In deze havenstad aan de Zuiderzee kon een factiestrijd echter nooit leiden tot een volledige uitschakeling van een bepaalde groep regenten. Er was hier een beperkte zeggenschap van de burgers die, wanneer zij een zwarte boon trokken, als kiesmannen voor de samenstelling van het college van burgemeesters optraden.

In andere opzichten week het beeld op politiek gebied eveneens wat af van het Leidse. Dat kwam vooral door de persoon van enkele belangrijke regenten, zoals Kooijmans breed uitmeet. Na de zwendelaar Jacob Sijms die tenslotte werd ontmaskerd, kon een aanhanger van Willem III, François van Bredehoff, de machtigste man van Hoorn worden. Deze zag er geen gat in allerlei dubieuze figuren, waaronder een moordenaar van Johan de Witt, in de vroedschap op te nemen. Na de dood van de stadhouder hadden de regenten vrij spel en konden zij zich van Van Bredehoff ontdoen. Er ontstond na 1709 een zekere stabiliteit welke zelfs niet werd verstoord door de snobistische onruststoker Lucas Merens, die te opvliegend was om blijvend grote macht in de stad uit te oefenen. Zoals in Leiden kwam na afloop van het Tweede stadhouderloze tijdperk een einde aan het uitdelen van baantjes bij voorkeur aan de oude al gevestigde regentenfamilies. Nieuwelingen deden nu wel eens hun intreden in het stadsbestuur.

In Hoorn viel de politieke elite bijna geheel samen met de economische. De regenten waren ook iets welgestelder dan in Leiden: hun bezit bedroeg gemiddeld f 140.000. Een deel daarvan was belegd in de VOC, niet onlogisch want de Compagnie had in Hoorn een vestiging. De andere kenmerken van beleggingen en activiteiten op economisch gebied vertonen een sterke overeenkomst met die in Leiden. Veel kapitaal werd belegd in leningen aan het gewest Holland en weinig in land.

In het demografische hoofdstuk geeft Kooijmans mooie voorbeelden van liefde en begeerte. De partnerkeuze lijkt wat vrijer geweest te zijn dan in Leiden, want er kwamen verschillende niet-endogame huwelijken voor. Dienstboden, naaisters, een enkele ritmeester en een lijfknecht die beiden veel jonger waren dan hun vrouw, konden dankzij hun aantrekkingskracht of andere minder klassieke eigenschappen, plaatsnemen in het echtelijk bed van een lid van de Hoornse elite. Scheidingen van tafel en bed kwamen voor en in één geval werd een huwelijk ontbonden. Dat overkwam Meinard Sonck wiens hartstocht voor zijn knechten Caspar Bersé en Gerrit 'de Poep' niet te blussen was, en die zodoende weinig tijd en waarschijnlijk nog minder lust had, zijn echtelijke plichten te vervullen. Zijn vrouw die het verzoek tot ontbinding van het huwelijk indiende, was een nichtje van schout Adriaan van Bredehoff; zelf koesterde deze nooit getrouwde oom een speciale genegenheid voor ongehuwden van beide seksen, onder wie zijn neger slaaf Tabo Jansz.

Kooijmans onthaalt zijn lezers op vele staaltjes van ongebruikelijk seksueel gedrag. Toch mogen we uit zijn voorbeelden niet concluderen dat Hoornse regenten zich met weinig anders bezighielden dan bordelen te bezoeken, onwettige kinderen te verwekken of misbruik te maken van de kwetsbare positie van dienstboden en lijfknechten. Het demografische profiel van de doorsnee-regent week niet af van dat van het Leidse: het Westeuropese huwelijkspatroon, een betrekkelijk endogame partnerkeuze, een klein kindertal en een hoge zuigelingensterfte kwamen ook hier voor. De levensstijl van de Hoornse regenten was burgerlijker dan die van de Leidse; alleen

Afb. 3. De Hoornse schout Adriaan van Bredehoff (1672-1733) werd in 1727 geschilderd door Nicolaas Verkolje. Trots toont deze ongehuwde en rijke regent zijn bezittingen die een bijna adellijke levenswijze verraden: het herenhuis in Oosthuizen en 'de swarte jongen' Tabo Jansz. (Centraal museum, Utrecht).

de families Van Foreest en Van Bredehoff bezaten bijvoorbeeld ambachtsheerlijkheden. Aristocratisering bleek evenmin uit het aantal personeelsleden omdat dit klein was. In de huizen aan het Oost leefde men betrekkelijk sober, ook al gebeurde dat te midden van schilderijen van Hals, Steen en Ruysdael. Slechts een uiterst rijke Van Foreest hoefde niet op zijn geld te letten en gaf dat daarom met handenvol uit. Net als in Leiden werd het in Hoorn steeds gebruikelijker dat regenten een academische graad hadden. Hun kinderen bezochten de Latijnse school of de Franse nadat deze in 1760 was

geopend; daar gingen ook meisjes naar toe. Op geestelijk gebied waren de ideeën van de Verlichting nauwelijks doorgedrongen.

Kooijmans schreef een uitermate goed leesbaar boek, dat helder en vaak geestig is. Hij geeft bovendien nog veel basismateriaal in de tientallen tabellen achterin het werk. Hoe zeer Kooijmans het vertellen ter harte ging, blijkt uit de voetnoten waar hij weer voorbeelden uitwerkte van ondeugend of opvallend gedrag van zijn Hoornse regenten.

Gouda

Het derde boek uit de trits Leiden-Hoorn-Gouda is geschreven door J.J. de Jong. Ook zijn werk volgt de nu al enigszins bekende lijnen en zijn belangrijkste conclusies wijken niet af van die van zijn beide collega's. Maar De Jong stelt duidelijk dat we de politieke elite niet mogen zien als een stelletje profiteurs die ten koste van alles hun eigen zakken probeerden te spekken. 'Toch zou het onjuist zijn te beweren dat het denken en het doen van de regenten enkel bepaald werd door materiële drijfveren. Traditie, eer en fatsoen speelden zeker een rol in het politieke leven' (p. 96). Even verder geeft hij aan dat de bestuurskwaliteiten van de 18de-eeuwse regenten niet gering waren omdat ze een bijna failliete Republiek nog lang draaiende hielden.

De Goudse elite vertoonde enkele trekken die afweken van die in de beide andere steden. De factiestrijd duurde hier tot ca. 1750 en ging gepaard met bijna volledige uitsluiting van de groep die het onderspit had gedolven. Als één factie de baas was, konden allerlei uitwassen optreden. Burgemeester Jacob van der Dussen gaf hoge functies aan zijn nauwelijks volwassen neefjes, dit ten koste van politieke tegenstanders, van wie hij er één levenslang trachtte op te sluiten in een betehuis (een voorloper van een psychiatrisch ziekenhuis). Enige jaren later deelde het groepje rond burgemeester Huijbert van Eijck zelfs baantjes uit aan kinderen die weliswaar niet meer aan de borst van hun minnen lagen, maar bij wie 'het quijl nog bij de bek' hing, zoals een Gouds regent dergelijke jongeren typeerde. Pas toen de invloed van buiten groter werd, dus ook hier als gevolg van het herstel van het stadhouderschap, kwam er rust op het politieke front. Wel bleef toen binnen de elite de tegenstelling tussen de machtige en rijke burgemeesters, en de andere vroedschappen bestaan. De Jong besteedde, in tegenstelling tot zijn beide collega's verder enige aandacht aan de periode na 1780, waarin de Goudse facties overgingen in partijen.

Financieel waren de Goudse regenten minder goed bedeeld dan de beide andere elites en zelfs armer dan vele burgers uit de stad. Hun vermogen bedroeg gemiddeld niet meer dan een halve ton, wat de langdurige factiestrijd verklaart; inkomsten uit ambten waren voor de elite onontbeerlijk. De gelederen van de vroedschappen werden regelmatig aangevuld door rijke vertegenwoordigers uit regerende families van elders. Veel aandacht krijgen in dit boek ook de demografische aspecten die in hoofdtekken dezelfde zijn als in Leiden en Hoorn; verschillende ontroerende en opvallende facetten komen hier aan de orde. Duidelijk treden nu weer de zelfstandige positie van de vrouw en de genegenheid die de relaties tussen de leden van het gezin vaak beheersten, naar voren. Huwelijken werden soms tegen de zin van de ouders gesloten, ook al betekende dit voor de geliefden een jarenlange vlucht en een uitsluiting van de erfenis. In Gouda leidde, net als in Leiden, ontwrichting van het huwelijk nooit tot een echtscheiding. Burgemeester Govert Suïjs duldde jarenlang de scheldpartijen, het getreiter en het overspel van zijn vrouw, waarbij hij zijn troost zocht in tuinieren, het vangen van vogels en het gezelschap van zijn drie hondjes. Maar hij ging tenslotte, als enige Goudse regent uit de periode 1700-1780 over tot een scheiding van tafel en bed. Kinderen werden met grote vreugde verwelkomd en, als dat gebeurde, met nog meer kinderiet ter aarde besteld.

In Gouda vond geen aristocratisering plaats, hoewel de regenten juist omdat zij het in welstand tegen verschillende burgers moesten afleggen, een uitbundig consumptie-

Afb. 4. In 1742 schilderde P.F. de la Croix de tienjarige Hendrica Swanenburg (1732-1801). Aan het onderwijs van dit soort meisjes uit welgestelde Goudse families werd veel aandacht besteed. (Foto Iconografisch Bureau).

patroon vertoonden. Buitensporig eten was daar een belangrijk onderdeel van; drinken vormde zelfs een pijler van het sociale leven. Nadat men de nodige tijd aan onderwijs en opleiding had besteed, aspecten die uitvoerig worden belicht, begon het volwassen leven. Vele regenten verzamelden dan een collectie in hun woning die vaak aan de Haven was gelegen. Daar en op de enkele buitenplaatsen die de Goudse elite bezat, besteedde men veel tijd aan kweken van alles dat kon groeien en bloeien. Papegaaien raakten bij de regenten weliswaar uit de mode, maar kanaries zongen het hoogste lied, tenminste als ze niet het slachtoffer waren geworden van de talrijke katten. Veel genegenheid konden — vooral ongehuwde of gewoon teleurgestelde — regenten kwijt aan hun honden die soms zelfs in de erfenis deelden. Het triktrakspel werd met een ware hartstocht door sommigen beoefend, bijvoorbeeld door Van Toulon die het leven meestal zwaar opnam en veel moeite had met het doodvonnis dat hij eens moest uitspreken.

De Jong maakte dus een leesbaar en helder boek met hier en daar een wat moeilijke term en wel enkele drukfouten. Het is, net als dat van zijn collega's een enthousiast verteld werk dat een belangrijke bijdrage levert aan de kennis van het sociale leven in de achttiende eeuw.

'De elite in een Hollandse stad': conclusies

Het zal de lezer misschien wel duidelijk zijn geworden wat de vele sterke punten en de weinige zwakke kanten zijn van het drietal boeken over de achttiende-eeuwse politieke elites. Nieuw is het weerleggen van de these dat de burgerij aristocratiseerde, wat vooral

is te concluderen uit de beleggingspolitiek en het consumptiepatroon. De levensstijl krijgt uitgebreid aandacht en ook op dit terrein blijkt dat de regenten toch meer op gezond Hollanders uit de zeventiende eeuw leken dan op slechte kopieën van Franse voorbeelden. Verschillende aspecten van de demografie, zoals houding van de gezinsleden tegenover elkaar en anderen, behoren tot de beste onderdelen van de boeken en geven veel nieuw materiaal. Andere onderdelen van de demografische hoofdstukken zijn minder geslaagd. De kwantitatieve gegevens worden, ondanks het voorbeeld van het werk over Zierikzee dat op elk van de drie boekenlijsten prijkt, methodisch slecht behandeld. Verschillende conclusies schemeren nu vaag door, maar hadden bij een andere methodiek ook wel verantwoord kunnen worden getrokken. Ik noem er drie: de zuigelingen- en kindersterfte daalde sterk, de levenskansen van elite waren in het algemeen even slecht als die van gewone groepen in de achttiende eeuw en de regenten pasten op betrekkelijk grote schaal geboortenbeperking toe (mogelijk uit financiële overwegingen, zoals kan blijken uit de hoge kosten van de opvoeding bij de kinderen-Van Foreest). De genealogische schema's aan het einde van het boek die een belangrijk onderdeel ervan vormen, zijn onduidelijk gepresenteerd met merkwaaardige aanduidingen en zonder bronvermelding. Bovendien ontbreekt een zaakregister dat bij deze zo rijke boeken beslist noodzakelijk is.

Tenslotte een opmerking die zowel slaat op de sterke als op de zwakke kanten van de boeken. De periodisering (1700-1780) die bij Prak en Kooijmans wat strikter wordt gehanteerd dan bij De Jong, geeft de werken een hechte eenheid. Zij maakt het mogelijk van de elite een thematisch gericht overzicht te schilderen, wat met uitzondering van het politieke hoofdstuk in elk onderdeel gebeurt. Maar de typering van de achttiende-eeuwse regent uit de oudere werken wordt in deze drie boeken in wezen bevestigd. Nieuwe factoren als de bestuurskwaliteiten en de betere scholing van de elite duiken hier weliswaar op, misschien als rechtvaardigingsgrond voor het bestaan van een verwende en arrogante groep politieke technocraten. Een zekere actualiteitswaarde kan de beoordeling die één van de regenten zelf van zijn collega's in 1747 gaf, niet worden ontzegd. De man die onder de schuilnaam Claudius Civilis schreef, gaf aan dat het 'een oogmerk diër welmeenende regenten schijnt te zijn de burgerij te verdrücken en arm te maken, alzoo een kale gemeente naer haer gedachten best te regeren is' (De Jong, p. 65). Meer dan vroeger wordt uit de doorlichting van het totale bestand aan regenten in deze drie steden duidelijk, dat creativiteit bij hen ver te zoeken was, dat hun intellectuele gaven beperkt waren en dat ze op sociaal gebied een visie misten. Het is best mogelijk dat continuïteit en traditie mooie idealen zijn en waard om daar het leven op in te stellen, maar het lijken wel doeleinden die uitsluitend verwezenlijkt kunnen worden met voorbijgaan aan de belangen van anderen of van de samenleving als geheel. Of dit beeld juist is, had kunnen blijken als de grens van het onderzoek verlegd was naar een latere periode. In de jaren tachtig kwam de creativiteit wel naar buiten en werden partijen gevormd. Het was interessant geweest als de schrijvers hun regenten ook hadden behandeld in deze periode die voor de elite belangrijk was. Hoe gedroeg deze zelf-zuchtige groep zich, viel hij uiteen, kwamen nu de maatschappelijke idealen naar voren en waarom kon dat niet onder het oude bestel?

Vormgeving

Elk boek zou de vormgeving moeten krijgen die de inhoud verdient, zeker als de schrijvers zelf veel aandacht hebben besteed aan stijl en weergave van hun stof. Het werk van Mevrouw Kool-Blokland is wat het eerste aspect betreft ouderwets-degelijk, volgens de formule die al sinds 1956 voor de Brabantse Historische Reeks, waar het in verscheen, bestaat.

De vier andere boeken zijn onderdeel van de Hollandse Historische Reeks. Deze serie heeft als voorbeeld de Stichtse Historische Reeks die ongeveer hetzelfde formaat en een

zelfde soort layout heeft. De kwaliteit van het jongere broertje is echter duidelijk minder, wat misschien een gevolg is van de lagere prijs. Over het voorkomen van hoerenjongens (niet volledig gevulde kopregels) zullen de meeste mensen zich niet druk maken, misschien wel over het onnodig dikke papier en de plaatsing van de afbeeldingen die op aparte bladzijden zijn ondergebracht en soms tot ver beneden doorlopen. De druktechniek is vaak slecht: te zwarte volgelopen plaatjes en gebroken letters. Het gaat hier niet meer om kinderziektes die in de loop van de tijd overwonnen hadden kunnen worden, want deze gebreken komen ook in het laatste hier besproken zesde deel van de serie nog steeds in sterke mate voor.

Florys Paedze van Sonnevelt, plutocraat in hart en nieren

A.J. Brand

Slechts af en toe gunt het middeleeuwse bronnenmateriaal ons een blik op de mechanismen achter de ontwikkeling van politieke machtsposities van individuen uit de bovenlaag van een Hollandse stad in de eerste helft van de 15de eeuw. Meestal beperkt onze kennis omtrent de vorming en samenstelling van de stedelijke politieke elites zich tot een weergave van de belangrijke geslachtsnamen en algemene karakteristieken van het functioneren van vooraanstaande burgers in de stedelijke samenleving. Dit alles blijft ver achter bij Belgische studies als die over de Antwerpse patriciër Quinten Clarensonne, de bekende Jehan Boinebroke uit Douai of de Bruggeling Pieter IV Adornes. Artikelen over landsheerlijke functionarissen als Boudijn van Zwieten en Willem Eggert, betekenden een welkome aanvulling bij onze kennis over de Noordnederlandse ambtenaren ten tijde van de Bourgondiërs, maar lichten ons nauwelijks in over de gang van zaken op stedelijk niveau, hoewel zij ook daar tot de bovenlaag behoorden¹.

Met de figuur Florys Paedze van Sonnevelt krijgen we meer zicht op de veelheid van factoren die een rol speelden in het politieke machtsspel in Leiden en op het verloop van een carrière in stedelijk en landheerlijke dienst. Hierbij is het niet alleen noodzakelijk aandacht te besteden aan de politieke verwickelingen die zich rond Florys Paedze afspeelden, maar dienen we tevens stil te staan bij zijn afstamming en de opbouw van zijn kapitaal. Hoewel zeer persoonlijke elementen een rol kunnen spelen in het verloop van een maatschappelijke carrière, werd Florys Paedze geconfronteerd met gebeurtenissen waarmee vele bestuurders uit de Hollandse steden in aanraking kwamen en in dat opzicht was deze Leidenaar een typische exponent van een prominent 15de-eeuws stedeling.

Afkomst en familie

Op 22 juli 1392 verschenen enkele nieuwe ingezetenen van Leiden voor de schepenen Simon Bort en Pieter Butewech en zoals gebruikelijk werden hun namen in het poortboek genoteerd. Eén van hen droeg de welluidende naam 'Florys van Sonnevelt jonghe Paetsen zoen', een welgeborene afkomstig uit de contreien van Katwijk en Valkenburg, die vanwege zijn stand vrijgesteld was van schotplicht². Hij werd voor het eerst omstreeks 1384 als welgeborene vermeld, hetgeen mondigheid impliceert en de veronderstelling toelaat dat hij om en nabij 1365 geboren was. Na een veelbewogen leven overleed Florys Paedze op zeer respectabele leeftijd in het voorjaar van 1448³. Florys trad tweemaal in het huwelijk en had vijf kinderen. Van zijn eerste vrouw Costijn is tot nu toe niet meer bekend dan dat zij in 1400 overleed. Jan Aecht Vink, dochter van

Met dank aan D. E. H. de Boer, F. J. W. van Kan, J. W. Marsijle en J. G. Smit voor de door hen gemaakte opmerkingen.

- 1 G. Asaert, 'Quinten Clarensonne, een Antwerps patriciërstype, ca. 1350-1420', *Bijdragen tot de geschiedenis* 48 (1965) 171-266. M. Boone, M. Daneel, N. Geinaert, 'Pieter IV Adornes (1460-ca. 1496), een Brugs patriciër in Gent', *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, 1985. G. Espinas, *Les origines du capitalisme I. Sire Jehan Boinebroke, patricien et drapier douaisien (?-1286)* (Lille 1936). F. J. W. van Kan, 'Boudijn van Zwieten, tesorier van Holland', *Holland, regionaal historisch tijdschrift* 13 (1981) 288-305. J. A. M. Y. Bos-Rops, 'Willem Eggert (ca. 1360-1417). Een Amsterdams koopman in grafelijke dienst', *Hollandse studiën* 12 (Dordrecht 1982) 39-69.
- 2 Gemeente Archief Leiden (GAL), Secretarie Archief I inv. no. 19, Poortboek 1364-1399 fo. 91. J. C. Kort, 'Inwoners van het platteland van Holland; het register 'vrijkopen van doodslagen', 1371-1396', *Nederlandse historische bronnen I* (s-Gravenhage 1979) 8. I. H. Gosses, *Welgeborenen en huisslieden* (Groningen, s-Gravenhage 1926) 46-47.
- 3 Kort, *Inwoners*, 8. S. J. Fockema Andreae, *Het hoogheemraadschap van Rijnland* (Leiden 1934) 400. GAL, Oud Rechterlijk Archief, inv. no. 51, Schuldschatting en verkoopboek 1446-1466 fo. 16vo, 27.

de Leidse schepen Jacob Vinkenzn., werd Florys' tweede echtgenote. De familie Vink was een zijkak van de Leidse Gobburgengroep, waartoe ook de beroemde Philips van Leiden behoorde, hetgeen aangaf dat Florys zijn echtgenote in de gegoede kringen van Leiden zocht. Jan Aecht overleefde haar man bijna 15 jaar en overleed in 1462 of 1463⁴. De twee zonen Jacob en Jan hanteerden steevast de achternaam van Sonneveld, terwijl hun zusters Agniese, Gobburch en Maria alleen onder de naam Paedze bekend stonden⁵.

Tot nu toe besteedde men onvoldoende aandacht aan de genealogie van de familie Paedze van Sonneveld. P.J. Blok liet zich door het afzonderlijk voorkomen van de namen in de Leidse bestuurderslijsten misleiden toen hij concludeerde dat het om twee verschillende families ging. M. Kok meende op grond van wapenovereenkomsten af te mogen leiden dat de familieleden afstammelingen van het geslacht Heerman waren⁶. Nader onderzoek wees echter uit dat alle stadsbestuurders met de naam Paedze of van Sonneveld dezelfde voorouders hadden. Van directe relaties in het voorgeslacht met Heerman is niets gebleken.

De naam Paedze kwam regelmatig voor in Rijnland en biedt ons om die reden weinig houvast. Daarentegen verwijst van Sonneveld naar een gelijknamige hofstede aan de Kaswetering in Valkenburg. Dit landsheerlijk leen moet tussen de 18 en 20 morgen gemeten hebben en was in de 14de eeuw gedurende enige generaties in handen van het geslacht van Sonneveld. Met het overlijden van Florys van Sonneveld in 1371 stierf het geslacht uit. Hertog Aelbrecht beleende Roelof jonge Paedze Jacobszn., een neef van de overleden Florys, met het landgoed. In dat zelfde jaar nog gaf de hertog het leen in leen-tocht aan heer Coenraet, de proost van zijn hofkapel. Na diens dood in 1384 hadden achtereenvolgens Anede de Ransburgerinne en Yorgel Arwytszn., klerk van Aelbrecht, het vruchtgebruik van de hofstede. In 1434 droeg zijn zoon Pieter Yorgelszn. het landgoed over aan zijn stadsgenoot Florys Paedze van Sonneveld⁷.

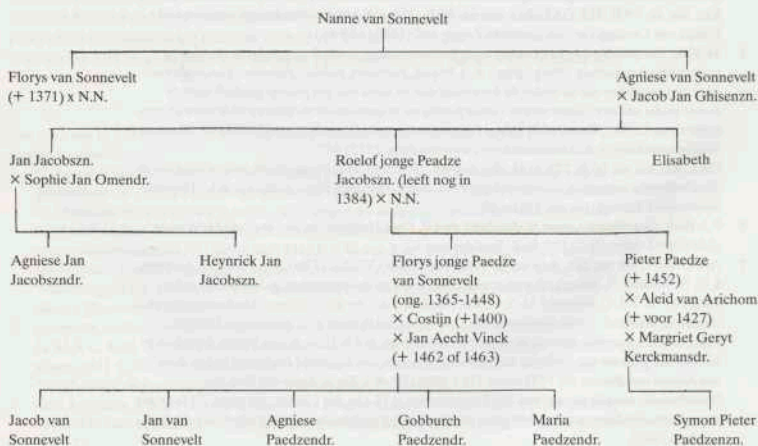
-
- 4 GAL, Kerken, inv. no. 203, Cartularium Getijdemeesters Pieterskerk fo. XV-XVivo. GAL, Ke, inv. no. 323 III, Rekeningen Pieterskerk fo. 12. GAL, Kloosters, inv. no. 950 R. 1241. GAL, Klo., inv. no. 79 R. 218. GAL, Klo., inv. no. 26 R. 278. J. F. Jacobs, 'Rembrandt verwant met Philips van Leyden', *De Nederlandsche Leeuw* 102 (1985) 458-461.
 - 5 M. Kok, *Het stadsbestuur van Leiden en de bestuurskringen tot de Bourgondische tijd* (doctoraalscriptie Amsterdam 1966) bijlage. A. J. Brand, *Patriciërs, politici, patronen. Een onderzoek naar de kenmerken van de stedelijke bovenlaag aan de hand van een prosopografisch-vergelijkende studie van een Gentse en een Leidse familie uit respectievelijk de 14de en 15de eeuw* (doctoraalscriptie Leiden, Gent 1985) bijlage burgemeester- en schepenenlijsten 1450-1500. J. Verdam, *Middelnederlandsch handwoordenboek* (s-Gravenhage 1932) 457. GAL, Ke., inv. no. 26 R. 278. GAL, Ke., inv. no. 79 R. 218. *Ons Voorgeslacht, maandblad van de Zuidhollandse vereniging voor genealogie* 1971, 9-10. Algemeen Rijks Archief (ARA). Heerlijksarchief Katwijk, inv. no. 110 fo. 32.
 - 6 P. J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad II. Eene Hollandsche stad in de middeleeuwen* (2de druk; Leiden 1912) 109. Kok, *Stadsbestuur*, 41.
 - 7 ARA, AGH., inv. no. 226, Register IV Aelbrecht 1358-1371, fo. 127vo. S. J. Fockema Andraea, J. G. N. Renaud, E. Pelinck, *Kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland* (Leiden 1952) 95. W. J. J. C. Bijleveld, H. T. H. van Steeden, 'Lijst der kastelen en ridderhofsteden van Leiden en Rijnland', *Leids Jaarboekje* 1915, 68. Centraal Bureau voor genealogie. Dossier Paats. S. van Leeuwen, *Batavia illustrata* (s-Gravenhage 1685) 1268. F. van Mieris, *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland eindigend met de dood van Jacoba van Beieren III, IV* (Leiden 1753-1756) III, 417. Zie de kaart van Dou van Brouchuysen, tweede uitgave van 1687, opgenomen in H. van der Linden, *Die cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtsche laagvlakte* (2de druk; Alphen a/d Rijn 1980).

De laatste mannelijke telg van het geslacht van Sonnevelt liet ook nog enige lenen na die hij van de van Wassenaars, burggraven van Leiden, hield. Dit deel van de nalatenschap omvatte 9 morgen land geheten 'de Heernes' in De Lier, 5 morgen land in Broekmade in het ambacht Voorschoten, 6 morgen land in de 'Toog' in Valkenburg en een tjeins in Voorburg⁸. Kennelijk waren Florys' zuster Agniese Nannendr. van Sonnevelt, haar man Jacob Jan Ghisenzn., een neef van de burggraaf, en hun oudste zoon Jan Jacobszn., getrouwd met Sophie Omendr., een nicht van de van Wassenaars, toen al overleden want de helft van deze goederen kwam op 9 maart 1372 in handen van Agnieses tweede zoon Roelof Paedze, terwijl haar kleindochter Agniese Jan Jacobsdr. het overige tot haar beschikking kreeg. Op onbekende datum stelde Dirc van Wassenaar haar broer Heynric in het bezit van Agnieses aandeel. Roelofs zuster Elisabeth werd niet in de erfenis betrokken⁹.

Op de woensdag na St. Victor 1367 (13 oktober) gaf de burggraaf Dirc van Wassenaar 2 morgen 'opt grote velt an de Kerske' bij Valkenburg in leen aan Jacob Jan Ghisenzn.; een leen dat blijkens een notitie in de marge van het register later door de overigens welgeboren Roelof Paedze beheerd zou worden. Het geheel werd op 2 april 1427 door Pieter Paedze aan zijn vrouw Margriet Kerckmansdr. in leenocht gegeven. Als leenvolger van Florys van Sonnevelt behield hij op 5 mei 1429, maar slechts na scheiding van Jan Wouterszn., neef van Hendrik van Wassenaar, 3/4 deel van de bovengenoemde lenen uit het bezit van de burggraven van Leiden. Na de dood van zijn vader werd op 16 februari 1453 Symon Pieter Paedzenzn. leenman van Jan van Wassenaar. Deze Symon was volgens een passage uit een Leids Kenningboek oomzegger van Florys Paedze van Sonnevelt, waarmee de cirkel gesloten werd¹⁰. Immers, alle hier vermelde leengoederen, inclusief de hofstede Sonnevelt, zijn in handen van Roelof Paedze geweest die ze ongetwijfeld aan zijn zonen Florys en Pieter naliet.

Deze ingewikkelde gang van zaken biedt de voornaamste aanknopingspunten voor het volgende genealogisch overzicht:

Genealogie Paedze van Sonnevelt (fragment)

Toch zitten er wat betreft de geleding van de familie enige addertjes onder het gras. Op 20 december 1400, 10 juni 1403 en 1 februari 1416 werden respectievelijk Heynric, Gijsbrecht en Agniese Paedze in de Leidse poorterboeken bijgeschreven. Hoewel hun achternamen verwantschap met Florys Paedze deden vermoeden, konden zij niet zonder meer in dit schema opgenomen worden. Anderzijds bleek uit diverse gegevens dat zij, met uitzondering van Agniese, nauwe relaties met hem onderhielden, terwijl ook onderlinge verbintenissen aan de dag traden. Als nieuwe poorters van Leiden dienden zij, in tegenstelling tot Florys Paedze, schot af te dragen en borgen te stellen. Gewoonlijk werden de borgen in de naaste familie- of vriendenkring gezocht, zodat het geen verwondering hoefde te wekken dat Heynric voor Gijsbrecht garant stond. Heynric vond Pieter Butewech, een lid van de bestuurlijke bovenlaag in Leiden, bereid voor hem in te staan¹¹. Ook deze Paedzen verkeerden in invloedrijke milieus, hetgeen er wellicht toe bijgedragen heeft dat zij evenals Florys een plaats in het stadsbestuur bemachtigden. Gedurende hun actieve bestuursjaren bezegelden zij vele schepenakten en de op de zegels voorkomende familiewapens vertoonden treffende gelijkenissen met de twee wapenschilden die Florys Paedze in de loop van de tijd voerde. In 1401 gebruikte hij een zegel waarop een schild met ankerkruis en lelie voorkwamen. Het tweede uit 1428 vertoonde enige afwijkingen, want behalve een ankerkruis met hartschild en een lelie viel tevens een helmsieraad te herkennen waarboven een kind met gespreide armen uit een kuip kwam. Deze combinatie werd uit de afzonderlijke wapenschilden van Paedze en van Sonneveld samengesteld. J.B. Rietstap omschreef het wapen van de Paedzen als goudkleurig met daarin een ankerkruis in keel en een helmsieraad dat identiek aan het zojuist beschrevene van Florys was. De motieven in het wapen van het geslacht van Sonneveld waren een wapenschild met drie lelies en een helmsieraad opgeluisterd met een lelie. De zegels waarmee Gijsbrecht en Heynric de schepenakten bekrachtigden, vormden slechts een variatie op het thema. Beiden hanteerden een ankerkruis waarin drie lelies herkend konden worden¹². De beide poorters waren in dezelfde periode als Florys actief in het Leidse en zullen van zijn generatie geweest zijn, waardoor de verleiding erg groot werd Heynric als de zoon van Jan Jacobszn. voor te stellen. Hoewel ook Gijsbrecht een nauwe verwant van Heynric en Florys geweest moet zijn, leek het me onjuist hem, ondanks de gelijkenissen in wapenvoering, als de in 1449 aangestelde veertigraad Gijsbrecht Pieterszn. te identificeren¹³. Dit alles viel echter niet waterdicht te bewijzen en men dient dan ook zeer terughoudend met dergelijke bespiegelingen om te gaan. In ieder geval is aangetoond dat de namen Paedze en van Sonneveld op één geslacht betrekking hadden. De welgeborene Florys verkeerde in de goede kringen van Leiden en fungeerde wellicht als voortrekker van zijn familieleden die in het begin van de 15de eeuw het Leidse poorterschap aannamen.

-
- 8 ARA, AGH, inv. no. 226, Register IV Aelbrecht 1358-1371 fo. 127vo. ARA, Register leenkamer van Wassenaar 1312-1383 AA fo. 42, 51vo.
- 9 *Ons voorgeslacht* 1978, 87, 129-131, 499. ARA, Register leenkamer van Wassenaar 1312-1383 AA fo. 42, 44 48vo, 51vo.
- 10 *Ons voorgeslacht* 1978, 87, 129-131, 499, 573. ARA, Register leenkamer van Wassenaar 1312-1383 AA fo. 48vo B fo. 11vo-12, 96-97vo. GAL, ORA, inv. no. 41, Kenningsboek B 1446-1461 fo. 12. Kort, *Inwoners*, 8.
- 11 GAL, SA I, inv. no. 20, Poorterboek 1400-1459 fo. 3, 13vo, 43vo. Kok, *Stadsbestuur*, bijlage. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad I. Eene Hollandsche stad in de middeleeuwen* (2de druk; 's-Gravenhage 1912) bijlage VIII, 321.
- 12 GAL, Gasthuizen, inv. no. 472 R. 396. GAL, Ke., inv. no. 252 R. 145, 159. GAL, Ke., inv. no. 1248 R. 1606. GAL, Ke., inv. no. 730 R. 1444. J.B. Rietstap, *Ammorial generel II* (Gouda 1883) 371, 799.
- 13 G. van Ryckhuysen, *Wapenkaart behelzende alle de wapens en namen van de edele en groot achtbare veertigen der stad* (Leyden 1758) 1-2. J. J. Orlers, *Beschryvinge der stad Leyden* (Leiden 1641) 589-590.

de stad te zoeken. In ieder geval bood het economisch expanderende Leiden velen een kans uit de greep van de regionale crisis te raken. Niet alleen in de opkomende laken-industrie, maar ook in de graanhandel kon grof geld verdiend worden. Immers, het teruglopen van de graanproductie in Holland leidde ertoe dat de graanprijzen in de eerste decennia van de 15de eeuw een stijgende tendens vertoonden, terwijl de ontstane tekorten door import uit het Oostzeegebied en Noord-Frankrijk opgevuld werden¹⁴. Waarschijnlijk had ook Florys oog voor deze ontwikkelingen in de internationale graanhandel, want in 1409 maakte 'Florys Page' deel uit van een gezelschap Hollandse kooplieden dat in het Sommegebied in conflict was gekomen met het stadsbestuur van Abbeville over het vervoer van een zekere last graan¹⁵.

Welke overwegingen Florys Paedze ertoe gebracht hebben het ambacht Katwijk-Valkenburg te verlaten, zal wel nooit duidelijk worden. In ieder geval was de situatie zo onaantrekkelijk geworden dat zelfs de maatregel van Aelbrecht van Beieren, op het platteland de verplichte familiebijdrage aan het zoengeld afkoopbaar te stellen, een regeling waarvan ook Florys en zijn vader Roelof gebruik maakten, Florys Paedze er op den duur niet van kon weerhouden zich in Leiden te vestigen¹⁶.

Het is wel vast komen te staan, ondanks de karige vermogensgegevens die de bronnen uit de eerste helft van de 15de eeuw bevatten, dat we Florys tot de rijkste burgers van de stad kunnen rekenen. Meerdere keren was hij in staat de landsheren Willem VI, Jan van Beieren en Philips de Goede fikse bedragen te lenen; iets wat alleen de zeer kapitaalkrachtigen zich konden permitteren¹⁷. Dit beeld werd bevestigd door gegevens uit een collectelijst die de Heilige-Geestmeesters in de loop van 1438-1439 op lieten stellen. De collecte was noodzakelijk omdat de financiële positie van deze charitatieve instelling te wensen overliet. Onder druk van de Wendische oorlogen werd de noodzakelijke graantoevoer gestremd en dreigde hongersnood in Rijnland. Een zich opnieuw manifesterende pestgolf verergerde de situatie en de Heilige-Geestmeesters besloten ten einde raad bij de meer welgestelden van de stad aan te kloppen 'om den erme te hulp te comen of si souden van gebrec vergaen hebben.' Vanaf het najaar van 1438 tot diep in het voorjaar daaropvolgend werd er wekelijks gecollecteerd. Florys Paedze gaf in deze moeilijke tijden met gulle hand en in tegenstelling tot de meeste andere vrijgevegen kon hij zich veroorloven wekelijks 1 schild af te staan, wat ongeveer overeen kwam met 4 metselaars- of 8 timmermansdaglonen¹⁸.

De omvang van Florys Paedzes bezittingen gaf eveneens een indicatie van zijn vermogenspositie. De middeleeuwer investeerde zijn kapitaal voor het merendeel direct in grond of andere onroerende goederen en er is geen reden om aan te nemen dat Florys

14 D. E. H. de Boer, *Graaf en grafiek. Sociale en economische ontwikkelingen in het middeleeuwse 'Noordholland' tussen ca. 1345 en ca. 1415* (Leiden 1978) 197, 207, 335-338.

15 Z. W. Sneller, W. S. Unger, *Bronnen tot de geschiedenis van de handel met Frankrijk I*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën 70 (s-Gravenhage 1930) 40-44.

16 Kort, *Inwoners*, 1, 8.

17 ARA, AGH, inv. no. 1268 fo. 68vo. J. W. Marsilje, *Het financiële beleid van Leiden in de laar-Beierse en Bourgondische periode ca. 1390-1477* (Hilversum 1985) 39, 43, 45. Blok, *Hollandsche stad I*, 134.

18 Blok, *Hollandsche stad II*, 12, 220, 257. GAL., Weeshuisarchief, inv. no. A1 III B1RA. L. Noordegraaf, J. T. Schoenmakers, *Daglonen in Holland 1450-1600* (Amsterdam 1984) 94-97. In 1434 werd d.m.v. een ingrijpende munthervorming een periode van tamelijk vergaande muntverzwakkingen afgesloten. Philips de Goede beloofde gedurende een periode van 20 jaar de munt op een stabiele koers te houden. Dit lukte niet volledig, maar vergeleken met de jaren voor 1434 en de hyperinflatoire periode 1470-1480 waren de twee decennia tussen 1454 op monetair gebied stabiel zodat een vergelijking van de collectieopbrengst met daglonen uit 1445 zeer wel mogelijk was. H. E. van Gelder, *De Nederlandse munten* (Utrecht, Antwerpen 1965) 47-48. Marsilje, *Het financiële beleid*, 224, 229.

een uitzondering op deze regel zou zijn. Zoals eerder vermeld kreeg hij in 1434 de hofstede Sonneveld in bezit. Dit moet mijns inziens gezien worden als een bekroning van een succesvolle carrière in dienst van de hertog, hetgeen hierna nog aan de orde zal komen. Maar Florys beschikte over meer gronden buiten de stadsmuren. Vlak buiten de Koepoort, die aan het einde van de huidige Kaiserstraat lag, had hij drie percelen van respectievelijk 2½ hond en 32 roeden, 2 hond, 40 roeden, 8 voet en van 52 roeden en een ½ voet. Daarbij kwamen twee stukken van 15 en 12 hond bij de Wadding in Voorschoten en 9 hond land aan de Papenzijl¹⁹.

Door gebrek aan gegevens en de uiterst lastig te interpreteren omschrijvingen is niet met zekerheid aan te duiden waar Florys in Leiden woonde, terwijl hij in de loop van de tijd enkele keren lijkt te zijn verhuisd, want tussen 1394 en 1406 had hij een huis in de oude en aanzienlijke wijk het Wanhuisvierendeel. In 1429 sprak men van het huis van Florys Paedze aan het Rapenburg, maar in 1438-1439 troffen de Heilige-Geestmeesters Florys opnieuw in een huis in de wijk van het Wanhuis aan. Ten slotte vestigde hij zelf op onbekende datum een rente op een huis en erf aan de Nieuwe Rijn²⁰. In 1429 verordonneerde de stedelijke overheid, naar aanleiding van de bebouwing van de stadsuitleg van 1386-1389, de rooilijn langs de gevel van het huis van Florys Paedze aan het Rapenburg uit te zetten. Het was bepaald geen toeval dat Florys toen daar woonde, want het gebied, tegenwoordig gelegen tussen de Kolmakersteeg, Rapenburg, Vliet en Witte Singel, stond in de 15de eeuw bekend als het Florys Paedzenland en behoorde tot de strook, ingeklemd tussen de Rijn, Rapenburg, het huidige Levendaal en de Witte Singel, die in 1389 definitief bij het stedelijk territorium werd gevoegd. Het terrein dat officieel het 'Florys Paedzen en Florys van Alkemade'land heette, maar door de volksmond kortweg naar de eerste genoemd werd, maakte vóór 1389 deel uit van het Pietersveld dat zich tot diep in het ambacht Zoeterwoude uitstrekte²¹. Hoewel het overgrote deel van het veld door de Pieterskerk beheerd werd, had de Pancras- (of Hooglandse) kerk er ook enige stukken verworven. In 1444 nam Florys Paedze een stuk grond van 178 roeden in erfpacht aan van het kapittel van Hoogland, waarmee het geheel dat zijn naam droeg de zojuist beschreven grenzen bereikte²². Wanneer Paedze en van Alkemade dit deel van het Pietersveld in handen kregen, is niet duidelijk geworden, maar één en ander moet voor 1421 overgedragen zijn. In dat jaar nam de stad het huis van de Celrebroeders aan de huidige Kaiserstraat, dat de orde in erfpacht had van beide poorters, in bescherming²³.

Het kwam wel vaker voor dat steden de uitgifte van percelen in een stadsuitleg overlieten aan vermogende burgers die in staat waren grote stukken grond in erfpacht aan te nemen. Tussen Florys Paedze en heer Florys van Alkemade moet, toen zij de percelen ter bebouwing aan de vele gegadigden uitgaven, een hecht samenwerkingsverband bestaan hebben. Dit bleek uit een speciale clause die bij de overdrachtsregeling van renten aan derden opgenomen werd en waarin men expliciet liet vermelden welk recht op 'de houde' de erfgenamen van de verkoper konden laten gelden. In Leiden en

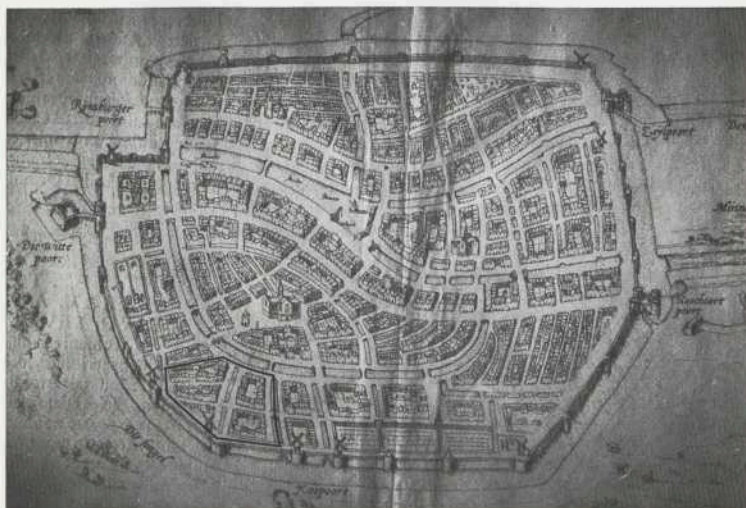
19 GAL, Ke., inv. no. 290 R. 106. GAL, Ga., inv. no. 747 R. 431. GAL, Klo., inv. no. 1283 R. 820. GAL, Ga., inv. no. 302-317, Maanboek Catharinagasthuis 1478 fo. 54vo.

20 GAL, Ke., inv. no. 334, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 12, 13, 14 fo. 3, 3, 2vo, 3, 5, 3vo, 3vo, 3, A. Meerkamp van Embden, *Stadsrekening van Leiden 1, 1390-1424*, (Amsterdam 1913) 79. H. A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten I. De geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de gouden eeuw* (Leiden 1975) 199. GAL, Ke., inv. no. 236 R. 274. GAL, WH., archief inv. no. A1 III B1 RA.

21 GAL, ORA, inv. no. 51 Schuldschatting en verkoopboek I fo. 229. Van Oerle, *Leiden*, 199.

22 GAL, Ke., inv. no. 493 fo. 104 (= 105). Van Oerle, *Leiden*, 199.

23 GAL, SA. I, inv. no. 84 Stedeboek fo. 129vo.

Afb. 2. Kaart van Leiden afkomstig uit: Gemeente Archief Leiden, kaartenverzameling 'Leiden 1573-1574'. Hoewel in details onbetrouwbaar stemt de plattegrond in grote lijnen overeen met de 15de eeuwse situatie. Het Florys Paedzenland is op de foto omlijnd.

gedeelten van Rijnland hadden de erfpachtgever en zijn erfgenamen het recht vóór de verkoop of de overdracht van renten of gronden het gebruiksrecht alsnog te naasten of de 'gift' te doen; dat wil zeggen de erfpacht op de koper over te laten gaan²⁴. Dit naastingsrecht werd met de toevoeging 'de houde' kenbaar gemaakt. Wanneer meerdere erfpachtgevers renten inden van eenzelfde perceel, werd het recht op 'de houde' verdeeld. Toen in 1452 Florys' weduwe een aantal renten op huizen en erven aan de Vliet aan de memoriemeesters van de Pieterskerk verkocht, had zij recht op de halve 'houde'. De andere helft van het recht was bestemd voor Ysbrant van Alkemade en Willem van Bossch, welke laatste met een gering aandeel in de uitgifte geparticipeerd had²⁵. Een dergelijke verdeling kon alleen maar tot stand komen wanneer Paedze, van Alkemade en van Bossch ooit de erven gezamenlijk hadden uitgegeven. Florys Paedze inde jaarlijks tientallen renten op huizen en erven, welke inkomsten, met de verdiensten uit zijn overige bezittingen, hem een regelmatig inkomen verschafden dat hem in staat stelde vele malen onbezoldigde functies in dienst van de stad aan te nemen²⁶.

24 A. S. de Blécourt, H. F. W. D. Fischer, *Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht* (Groningen 1967) 183.

25 GAL, Ke., inv. no. 79.

26 GAL, Ke., inv. no. 27. GAL, Ke., inv. no. 950. GAL, Ke., inv. no. 67. GAL, Ke., inv. no. 647.

Onder Hoeks bewind

Florys' rijkdom en stand moeten van doorslaggevend betekenis zijn geweest toen hij in 1401 voor het eerst schepen werd en tot de vrij kleine kring van stadsbestuurders toegelaten werd. Wanneer een poorter een schepenzetel of burgemeestersambt wist te verwerven, werd hij automatisch voor het leven lid van de vroedschap, een lichaam, zelf uit oud-bestuurders bestaand, dat het dagelijks bestuur van schout, schepenen en burgemeesters, kortweg het gerecht, van advies diende. Eens per jaar koos de vroedschap de nieuwe bewindvoerders, met uitzondering van de schout. Verreweg de meeste kandidaten waren uit eigen kring afkomstig, hetgeen het aantal potentiële bestuurders drastisch beperkte. Bovendien werd in 1434 de ongetwijfeld reeds lang bestaande eis dat de schepenen 'goede, rycke, eerbaire' mannen moesten zijn, officieel vastgelegd. Leiden werd, net zoals de meeste steden van de Nederlanden, in ieder geval gedurende de eerste helft van de 15de eeuw bestuurd door plutocraten²⁷. Het overgrote deel van de stedelijke bevolking werd van de magistraatsfuncties uitgesloten, terwijl men de instroom van 'homines novi' trachtte tegen te houden. De bestuurlijke elite slaagde er echter niet in de geleerden gesloten te houden voor hoogegeboren nieuwe burgers van gelijkwaardige sociale status op grond waarvan zij aanspraak konden maken op een bestuursambt. De welgeboren Florys Paedze, die gezien zijn loopbaan niet van politieke aspiraties gespeend was en na 1420 tot één van de machtigste burgers van zijn tijd zou uitgroeien, behoorde tot deze categorie.

Een eerste blik op de burgemeester- en schepenlijsten wees uit dat het jaar 1420, toen na het beleg de Kabeljauwen met steun van Jan van Beieren de overhand in het stadsbestuur kregen, een ommekeer in de politieke loopbaan van Florys betekende²⁸. In de eerste twee decennia van de 15de eeuw bracht hij het slechts driemaal tot schepen, maar hij oefende in 1412 wel de functie van schout uit. Tussen 1420 en 1440, toen Florys voor het laatst tot het gerecht toetrad, was hij maar liefst acht keer burgemeester en driemaal schepen²⁹. Vanzelfsprekend drong de vraag zich op hoe Florys' stijgende invloed in de stedelijke aangelegenheden verklaard kon worden. Gezien de datum van de caesuur, moet zijn partijkeuze in de Hoekse- en Kabeljauwse twisten van groot belang zijn geweest. Maar door nader op het verloop van de twisten in Leiden in te gaan, staken we de handen in een waar wespennest, want niet alleen de partijstrijd, maar ook het ingrijpen van de landsheer in de stedelijke politiek en de verkoop van ambten bepaalden in belangrijke mate de loop van Florys' politieke carrière.

Sedert het uitbreken van de Hoekse- en Kabeljauwse twisten in 1350 was de meerderheid van de Leidse bevolking de Kabeljauwse zaak toegedaan. Het stadsbestuur koos evenals de andere Hollandse steden met uitzondering van Dordrecht partij tegen Margaretha die op de steun van de machtigste edelen uit het graafschap kon rekenen. Onder haar medestanders bevond zich ook de Leidse burggraaf. De Wassenaars, die sinds 1339 het burggraafschap van Leiden uitoefenden, hadden halverwege de 14de eeuw een grote invloed in de stad. Niet alleen was het bezit van de burcht een belangrijk machtsymbool, daarenboven beschikten zij over diverse stedelijke inkomsten en was hun het recht toegekend schout en schepenen te benoemen. In plaats van de kandidaten eigenhandig aan te stellen, verkochten zij tot groot ongenoegen van de stedelingen het recht aan de meest biedende³⁰. De stad trachtte in de loop van de 14de eeuw haar auto-

27 Blok, *Hollandsche stad I*, 136. R. van Uytven, 'Plutocratie in de 'oude democratiën der Nederlanden', *Handelingen der koninklijke Zuidnederlandse maatschappij voor taal-letterkunde en geschiedenis* 16 (1962) 401-403.

28 Kok, *Stadsbestuur*, 41 bijlage. Blok, *Hollandsche stad I*, 100-104.

29 Kok, *Stadsbestuur*, bijlage. J.W. Marsilje deelde mee dat Florys Paedze ook in 1434-1435 schepen was.

30 Marsilje, *Het financiële beleid*, 16-17. Blok, *Hollandsche stad I*, 88-89. Kok, *Stadsbestuur*, 7-10.

nomie te vergroten en meer dan eens vormden de twisten een welkome aanleiding om de tegenstellingen tussen stad en burggraaf tot uiting te brengen. Veel succes was de stad in haar streven niet gegund. Hoewel de van Wassenaars in 1357 al enkele rechten op inkomsten aan de stad hadden afgestaan en in 1387 het landsheerlijk privilege bevestigden dat schout en schepenen voortaan uit de burgerij verkozen zouden worden, behielden de burggraven een stevige greep op de benoeming van het stadsbestuur. Deze Hoeken waren echter niet in staat de stedelijke politiek naar hun hand te zetten. Toen in 1392 bleek dat Philips van Wassenaar de hand had in de moord op Aleid van Poelgeest, werd de burggraaf verbannen en eigende de hertog zich het recht toe de schout- en schepenenambten te vergeven. Even leek Leiden uit de greep van de Hoekse burggraaf verlost te zijn. De ontsteltenis onder de burgers moet groot geweest zijn toen Aelbrecht en Philips zich in 1396 verzoenden en op 19 oktober 1400 overeenkwamen dat de burggraaf weer over het benoemingsrecht mocht beschikken³¹. Van Wassenaar kon echter niet zonder meer om de Kabeljauwse gezindheid van Leiden heen. We mogen aannemen dat Florys Paedze, die zich in later jaren als fervent tegenstander van de Hoeken nog danig zou roeren, al die partijvoorkeur had toen hij in 1401 lid van het schepencollege werd. Toen de Hoek Willem VI en de burggraaf gemene zaak maakten, leek de weg naar stedelijke autonomie voorgoed geblokkeerd te zijn en moesten de Leidenaars hun burggraaf soms zelfs verzoeken de schepenen 'te versetten'³². In het voorjaar van 1414 konden enkele Kabeljauwen de Hoekse dwingelandij niet langer verdragen en op St. Jorisdag (23 april), een feestdag van de schutters waarop de Leidenaars in het openbaar wapens mochten dragen, ontketend zij een opstand waarbij ook Florys Paedze betrokken was. De rebellie werd kortdaat en snel onderdrukt. De in dat jaar zetelende schepenen Huge Andriesszn. Huge Martynszn., Coen Symonszn., Ysbrant van der Laen en Ysbrant Strevellant Jan Voszn. werden te zamen met hun medestanders Gheryt Ryswyc, Jan Meeuszn., en Florys Paedze als de belangrijkste kopstukken van de opstand beschouwd. Het sprak vanzelf dat Willem VI dergelijke usurpaties niet ongestraft kon laten, maar hij diende kennelijk rekening te houden met de partijverhoudingen binnen Leiden en volstond met een boete van 3600 nobel, waarvan de stad er 1600 op moest brengen. De overige 2000 nobel kwamen voor rekening van de rebellen, waarna de graaf en de gestrafden zich in het vroege najaar van 1414 verzoenden³³. Dat de Hoeken sindsdien de stad stevig in hun greep hadden, bleek uit het feit dat in 1417 de vroedschapsleden Gheryt Ryswyc, Ysbrant Strevellant Jan Voszn. en Florys Paedze zich onder de Leidse troepen bevonden die in dienst van de Hoekse Jacoba van Beieren de krijgstocht naar Gorinchem ondernamen³⁴. In deze voor de Kabeljauwen benarde jaren was er voor Florys Paedze een opvallende rol in het politieke bedrijf weggelegd. Al eerder werd gerefereerd aan zijn schouterschap in 1412. Gelet op de inhoud van deze functie en de gespannen verhouding die zich tussen landsheer, burggraaf en de stad ontspan, leek Philips van Wassenaar tot een merkwaardige benoeming besloten te hebben. Immers, de schout was niet alleen verantwoordelijk voor de ordehandhaving, hij vertegenwoordigde tevens de graaf in de stad en functioneerde als intermediair tussen stadsbestuur en landsheer. Het was dus zaak dat een voor alle partijen aanvaardbare kandidaat werd gevonden³⁵. Mogelijk ging omwille van het politiek evenwicht de voorkeur ten langen leste weleens uit naar een Kabeljauw,

31 Marsilje, *Het financiële beleid* 40-41. Blok, *Hollandsche stad I*, 93-96.

32 *Hollandsche stad I*, 97. A. Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen van Leiden 1390-1424 I, II* (Amsterdam 1913-1914) I 232.

33 Kok, *Stadsbestuur*, 41. Van Mieris, *Groot charterboek IV*, 305. ARA, AGH, inv. no.1268 fo. 14vo. Blok, *Hollandsche stad I*, 99.

34 Kok, *Stadsbestuur*, 41. Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen I*, 280, 295.

35 Marsilje, *Het financiële beleid*, 48. Blok, *Hollandsche stad I*, 133-134.

in dit geval Florys Paedze. Nog verrassender was de constatering dat de graaf in de nacht van St.-Stevensdag (26 december) 1414 Florys per bode liet weten dat hij 'ende siin ghesellen' de volgende dag in Den Haag verwacht werden 'om sulke borchtichte ende gelofynse te nemen als men hem doen soude van horen gelde dat si staende hadden opten dienst ende tgerecht van Leyden'³⁶. Onlang gaf J.W. Marsilje in detail weer wat men onder de zinsnede 'gelde staende opten dienst ende tgerecht' verston, zodat hier met een weergave van de essentialia volstaan kan worden³⁷. Uit het voorgaande bleek reeds dat de burggraven van Leiden, met uitzondering van enkele jaren, sinds de tweede helft van de 14de eeuw het benoemingsrecht van schout en schepenen aan de meestbiedende verpachtte. Het ging in feite om een lening want de burggraaf verplichtte zich de opbrengst te restitueren. Dit deed hij door, wanneer de pachttermijn verlopen was, bij anderen een hogere lening aan te gaan waarmee hij zijn schuldeisers terugbetaalde, terwijl het verschil voor de schatkist bestemd was. Ondanks het feit dat de van Wassenars op deze wijze de bezetting van het gerecht sterk beïnvloedden, hield Willen VI door Florys en zijn medepachters te ontbieden de zaken goed in het oog. Burggraaf en landsheer waren wel verplicht de nodige voorzichtigheid te betrachten, want als zij niet in staat waren het voorgeschoten bedrag terug te betalen, konden de pachters op de invloed van hun crediteuren beknibben. Zolang het verschuldigde bedrag niet uitgekeerd werd, hadden lieden als Florys Paedze het recht schout en schepenen te benoemen. Van Wassenaar was niet de enige die deze verplichting was aangegaan, ook de graaf had dergelijke voorwaarden onder andere in Delft en Medemblik moeten aangaan³⁸. De stad op haar beurt was uiteraard niet gelukkig met de enorme machtspositie die de pachters aldus opbouwden. Reeds in 1387 trachtte Leiden de benoeming van het stadsbestuur aan zich te trekken, maar ondanks de toezegging van de burggraaf, deed deze zijn belofte niet gestand en het zou tot 1434 duren voordat de stedelijke regering de geldschietters uit wist te schakelen³⁹. Wat Florys Paedze betreft is het niet bekend in welke jaren hij en zijn collega's hun kandidaten installeerden. Wel is vast komen staan dat ondanks het feit dat de wind uit de verkeerde hoek waaide en hij, in vergelijking met de jaren na 1420 slechts mondjesmaat op de voorgrond trad, een machtig poorter was die niet alleen in Leiden veel naar zijn hand kon zetten, maar bovendien belangrijke connecties met het grafelijk hof onderhield.

Gevolgen van het beleg

De dood van Willem VI in 1417 en de daaropvolgende machtsstrijd tussen Jacoba van Beieren en haar Kabeljauws gezinde oom Jan van Beieren, toen nog elect van Luik, deed opnieuw de twisten in Leiden oplaaien. Onder druk van de burggraaf koos Leiden noodgedwongen voor het Hoekse kamp, maar toen met de vrede van Woudrichem in 1419 overeengekomen werd dat Jan van Beieren samen met Jacoba's zwakke echtgenoot Jan van Brabant het bewind over het graafschap zou gaan voeren, keerde voor de Hoeken het tij.

Wegens de toenemende onrust in de stad besloot de hertog de helft van de schepenbank door Kabeljauwen te vervangen. Hiermee ging hij bewust aan de rechten van de burggraaf voorbij onder het mom de rust en vrede in Leiden te willen handhaven⁴⁰. Veel succes had deze maatregel niet, want enkele weken later, op 23 april 1419, vonden er hevige gevechten plaats tussen beide partijen waar behalve Coen Symonszn., Ysbrant

36 ARA, AGH, inv. no. 1268 fo. 68vo.

37 Marsilje, *Het financiële beleid*, 39-40, 44-48.

38 Marsilje, *Het financiële beleid*, 41. Van Mieris, *Groot charterboek IV*, 277, 279-280.

39 Marsilje, *Het financiële beleid*, 40-41.

40 Blok, *Hollandsche stad I*, 98-99. Van Mieris, *Groot charterboek IV*, 530.

van der Laen en Werbout Janszn. ook Florys Paedze de Kabeljauwse zaak verdedigde⁴¹. Hoewel in de loop van de zomer en het najaar verschillende verzoeningspogingen werden ondernomen, bleven de twisten voortduren. Pas op 21 november werd in Den Haag, in afwezigheid van de landsheer, overeengekomen dat beide partijen gijzelaars moesten leveren en dat de stad een zware boete op moest brengen. De Hoeken, tot dan toe de sterkste groepering, hadden goede redenen de beschuldigende vinger in de richting van de Kabeljauwen uit te steken en waren het volstrekt oneens met deze beslissing. Toen de hertog na zijn terugkeer in Holland in maart 1420 het vonnis bekrachtigde, sloten de Hoeken een verbond met hun partijgenoten in Utrecht, Amersfoort en enkele steden in het Oversticht en met de Utrechtse bisschop Frederik van Blankenheim en de heer van Montfoort. Leiden werd een Hoeks bastion; een bron van verzet tegen de hertog die zich genoodzaakt zag het beleg voor de stad te slaan. Na een belegering van twee maanden, waren de Hoeken op 17 augustus gedwongen de poorten voor Jan van Beieren te openen. In de daaropvolgende maanden trof de hertog allerlei maatregelen die de invloed van de burggraaf en de Hoeken drastisch beperkten. De inmiddels bejaarde Philips van Wassenaar werd uit al zijn rechten en lenen ontzet. Het burggraafschap en de benoeming van de stadsbestuurders hield de landsheer in eigen hand, terwijl de loze titel van burggraaf en de daaraan verbonden lenen aan Hendrik van Wassenaar, de zoon van Philips, werden overgedragen⁴².

De Kabeljauwen kraaiden victorie en vanaf dat moment zag Florys Paedze kans om samen met enkele andere vooraanstaande poorters een zware stempel op het politieke leven in Leiden te drukken. Op 15 februari 1421 verkocht Jan van Beieren 'dat alinge gerichte van Leyden' voor een bedrag van 2750 Engelse Edwardus nobels aan 'Pieter Heerman, Ysbrant van der Laen, Florys Paedsensoen ende Werbout Janszoen'. Deze vier, die overigens allen bij de door de Kabeljauwen geïnstigeerde opstandjes betrokken waren, verkregen het recht schout, schepenen en de lagere ambten naar goeddunken, maar volgens de keuren van de stad, aan te stellen of te ontslaan. De voorgeschoten som geld werd gebruikt om Philips van Wassenaar schadeloos te stellen voor de inkomsten die aan het hem afgenomen benoemingsrecht verbonden waren⁴³.

Door deze gang van zaken heeft de mening post gevat dat de familie Heerman tot het machtigste geslacht binnen Leiden uitgroeiende⁴⁴. Nu echter aangetoond is dat men beter van één geslacht Paedze van Sonneveld kon spreken, dat geen banden met Heerman had, moeten de machtsverhoudingen anders geschetst worden. De beschikbare vroedschaps- en schepenlijsten wezen uit dat de van Zwietens, de Paedzen van Sonnevelds en de Heermannen de toonaangevende geslachten waren en dat behalve de tesorier Boudijn van Zwieten ook Florys Paedze een zeer prominent poorter werd⁴⁵. Zijn positie werd geschraagd door de steun die hij van Jan van Beieren ontving. Het is niet overdreven te stellen dat Florys een protégé van de hertog was, want op 2 november 1421 liet de landsheer weten 'datsi (den goeden lieden van Leyden) Florys Paedzezn. dit jair burgemeester lieten bliuen', waardoor de greep van de Kabeljauwen en van Jan van Beieren op de stedelijke politiek bestendig werd⁴⁶.

Deze situatie hield aan tot de machtsovername van Philips van Bourgondië in 1428. De

41 J.J. Meerman, 'Verhaal van het beleg en verovering van Leyden door hertog Jan van Beieren in 1420', *Verhandelingen van de maatschappij der Nederlandsche letterkunde* 1886, 239-241.

42 Blok, *Hollandsche stad I*, 102-104. Kok, *Stadsbestuur*, 41. Van Mieris, *Groot charterboek IV*, 567.

43 Van Mieris, *Groot charterboek IV*, 568. Marsilje, *Het financiële beleid*, 42-43.

44 Kok, *Stadsbestuur*, 41.

45 Kok, *Stadsbestuur*, bijlage. Marsilje, *Het financiële beleid*, 323-328.

46 ARA, AGH, inv. no. 1277 fo. 33.

nieuwe landsheer streefde naar een evenwichtige verdeling van de macht onder beide partijen in het stadsbestuur, maar — zoals gezegd — pas in 1434 slaagde de stad erin het fel begeerde benoemingsrecht af te kopen en zich van de willekeur van enige geldschieters te ontdoen. In dat jaar waren dat onder anderen Florys Paedze en Boudijn van Zwieten. De laatste maakte echter geen enkele maal zelf deel uit van het gerecht maar trok intussen wel stevig aan de touwtjes. Door zijn tesoriersambt aan het hertogelijk hof kon hij veel gewicht in de schaal leggen. Bovendien had hij met de somma van 16741b. 13s.4d. verreweg het meeste in het gerecht geïnvesteerd. Florys Paedze behoorde met een bedrag van 5761b.13s.4d. ook tot de belangrijkste geldschieters, een categorie waartoe tevens Florys van Boschuyzen en Wermhout Janszn. gerekend konden worden⁴⁷. Toen men op 24 juli 1434 met Philips de Goede overeenkwam dat de stad het schepenambacht in bezit kreeg, hield de hertog de aanstelling van de schout aan zich. Degenen die geld op de dienst hadden staan, werden schadeloos gesteld in de vorm van een jaarlijkse uitkering van een lijfrente en Florys ontving vanaf dat moment 5 Engelse nobels⁴⁸.

Ondanks het feit dat Florys Paedze en de zijnen danig gekortwiekten werden, waren ze zeker niet machteloos. Nog enkele malen zetelde Florys in het stadsbestuur; bovendien stelde men prijs op zijn adviezen en maakte men dankbaar gebruik van zijn bestuurlijke ervaring. Zo trad hij samen met Boudijn van Zwieten op als arbiter in een geschil over de verdeling van de memoriegelden tussen de kapelaans en vicekapelaans van de Pieterskerk enerzijds en de kerkmeesters, gasthuismeesters en Heilige-Geestmeesters anderzijds⁴⁹. Ook buitenstedelijke instellingen wensten gebruik te maken van Florys' ervaring, want in 1442 controleerde hij de rekeningen van de abdij Rijnsburg⁵⁰.

Dat Florys Paedze tot de absolute top van de stedelijke elite behoorde, is nu wel duidelijk, maar welke kansen waren voor hem op het terrein van het landsheerlijk bestuur weggelegd? Immers, de leden van de stedelijke bovenlaag zagen verhoging van hun sociaal prestige in het verschiep liggen door in dienst van de landsheer te treden of otleenden aan dit dienstverband in de loop van een succesvolle carrière een plaats in de elites, terwijl de hertog door de toenemende centralisatiepolitiek behoefte had aan leden met ervaring op het gebied van bestuur, rechtspraak en financiën.

In dienst van de hertog

Tussen 1420 en 1448 vervulde Florys Paedze op diverse niveaus bestuurlijke taken in dienst van de landsheer. Door zijn contacten met de hertog en de bestuurservaring die hij als burgemeester en schepen van Leiden had opgedaan, trad hij met grote regelmaat op als vertegenwoordiger van de stad om het landsbelang te dienen. Zowel in de stadsrekeningen als in die van de grafelijkheid wordt hij tussen 1421 en 1443 vele malen als deelnemer aan dagvaarten vermeld, terwijl Florys op St.-Luciendag 1424 (13 december) expliciet raad van Jan van Beieren genoemd werd⁵¹. In feite was hij intermediair met een adviserende taak tussen stad en landsheer. In datzelfde jaar lostte Florys in naam van Jan van Beieren een deel van diens schulden af aan Willem van Egmond. Bovendien inde hij met Heynric Harmanszn. een bede in Rijnland, hetgeen hen een

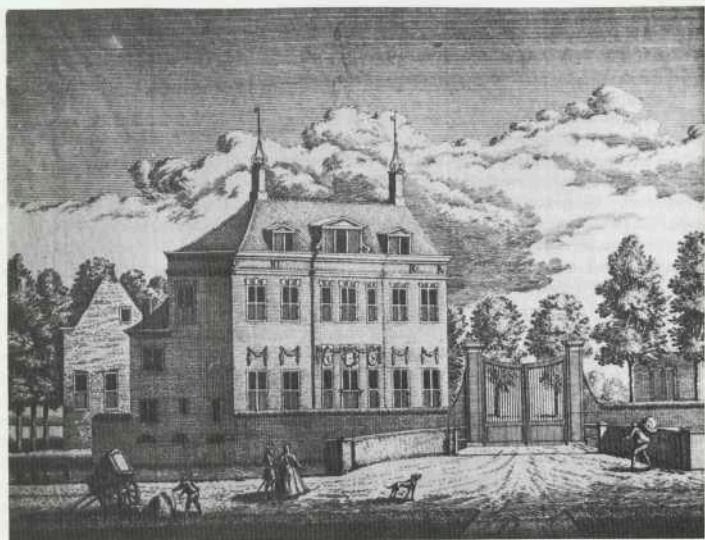
47 Marsilje, *Het financiële beleid*, 45-46. Van Kan, *Boudijn van Zwieten*, 291-292.

48 GAL, SA, I, inv. no. 84 Stedeboek fo. 143.

49 Van Kan, *Boudijn van Zwieten*, 295.

50 M. Hüffer, *Bronnen tot de geschiedenis van de abdij van Rijnsburg*, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, kleine serie 32 (s-Gravenhage 1951) 805-806.

51 ARA, Grafelijkheidsrekenkamer, inv. no. 144 fo. 97vo. Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen I*, 434, 436, 463; II, 22.

Afb. 3. Landgoed Sonneveld ca. 1730 Afkomstig uit: Gemeente Archief Leiden, Prentenverzameling Valkenburg no. 85861.

wedde van 20 kronen opleverde⁵². Deze werkzaamheden illustreren de vertrouwdheid van Florys met de situatie in Rijnland, een factor die mede een rol gespeeld zal hebben bij zijn benoeming tot hoogheemraad van dit waterschap. Deze aanstelling was een indirect gevolg van de gebeurtenissen omstreeks 1420. Jan van Beieren had de Hoekse edelen die in het hoogheemraadschap zaten, ontslagen en ruimte zo plaats in voor enkele poorters die overigens 'in den lande' een zeer vooraanstaande positie innamen. Hoewel de hertog in grote lijnen het beleid vaststelde, konden de afgevaardigden nog veel bijsturen. Bovendien trachten de steden, naarmate steeds meer poorters landerijen buiten de stad in bezit kregen, de belangen van de burgers te verdedigen door haar invloed op het waterschapsbestuur te vergroten. Voor raadslieden als Florys had dit tweevlei consequenties. Ten eerste verhoogden zij hun eigen maatschappelijk aanzien en ten tweede verpersoonlijkten zij tegelijkertijd de stedelijke macht op het platteland. Volgens S. J. Fockema Andreae aanvaardde Florys mogelijk in 1430 zijn ambt. In ieder geval heeft Florys deze functie tot aan zijn dood in 1448 uitgeoefend. Gedurende deze jaren werkte hij samen met Boudijn van Zwieten en Florys en Willem van Alkemade, een situatie die zich ook al in Leiden voordeed⁵³.

52 ARA, AGH, inv. no. 1900. Ze inden een belasting van 1% over de goederen van de welgeborenen en huisslieden in Rijnland ARA, AGH, inv. no. 1901.

53 S. J. Fockema Andreae, *Het Hoogheemraadschap van Rijnland* (Leiden 1934) 40-47, 400.

Tegen het einde van de jaren twintig van de 15de eeuw bereikte Florys Paedze de top van zijn politieke carrière. De zoen van Delft van 3 juli 1428 leidde tot een ingrijpende reorganisatie van het landsheerlijk bestuur, dat nagenoeg geheel overgedragen werd aan negen gecommiteerden. Zij werden bijgestaan door enkele toegevoegde raden, afkomstig uit de belangrijkste Hollandse steden. Vanaf 13 augustus 1428, het moment waarop de raad van negen werd benoemd, nam Florys Paedze deel aan de beraadslagingen en als afgevaardigde van Leiden ontving hij, evenals zijn Haarlemse collega Meynaert Claeszn. een jaarloon van 100 schilden⁵⁴. Dit waren wel de laagste wedden en slechts een fractie van hetgeen de tesorier Boudijn van Zwieten toegekend werd, die op een jaargeld van 1000 schilden kon rekenen⁵⁵.

Het bewind van de negen was geen lang leven beschoren. Al op 15 februari 1429 bracht Philips van Bourgondië belangrijke veranderingen aan. Het financieel beheer werd geheel overgelaten aan de gouverneur heer Roeland van Uutkerke en de tesorier Boudijn van Zwieten. Voor de positie van Florys Paedze had dit geen gevolgen⁵⁶. Ook toen op 1 oktober 1430 bleek dat de financiële problemen heer Roeland van Uutkerke en de tesorier boven het hoofd groeiden en de hertog het noodzakelijk achtte hun taak aan de Frank van Borselen en diens neven Philips en Florens over te dragen, veranderde er voor Florys weinig. Terwijl per 19 oktober 1430 alle raden van hun taak ontheven werden en zij tot 24 juni daaraan voorafgaande betaald werden, behielden de toegevoegde raden hun loon van 100 schilden⁵⁷. Pas op 16 november 1432 werd tot een duurzame inrichting van het landsbestuur besloten. Hertog Philips benoemde Gotschalk Oom tot rentmeester van Holland en Zeeland en droeg het bestuur over aan een aantal raden onder leiding van Hughe de Lannoy, heer van Santes. De raden waren Hollandse en Zeeuwse edelen, die in overleg met de toegevoegde raden het land bestuurden. Uiteraard werden de afgevaardigden van de steden voor hun inspanningen betaald, zodat Florys op een salaris van 200 schilden kon rekenen dat hij tot 20 december 1440 zou ontvangen⁵⁸. Het is niet geheel duidelijk wanneer Florys zich uit de raad terugtrok. In ieder geval was hij op 16 november 1441 nog aanwezig bij een uitspraak in een geschil tussen Gerard de bastaard van Culemborch en Gijsbrecht van Nyenrode, dat zich in de raadskamer van het hof in Den Haag afspeelde. Daarna raken we het spoor bijster⁵⁹. Florys Paedze bracht het niet verder dan toegevoegd raadslid, een ambt dat hem als zeer vooraanstaand poorter van Leiden en op grond van zijn bestuurlijke kwaliteiten en goede contacten met de landsheer werd vergund. Het bleek echter onmogelijk Florys' carrière in dienst van beide hertogen los te zien van zijn connecties met de stad. In al zijn duurzame bestuurlijke taken fungeerde hij als een belangenbehartiger van Leiden, waardoor hij een enorm prestige in de stad opbouwde en bovendien op regionaal en landsheerlijk niveau een belangrijke partij meeblied.

Gezien de wijze waarop Florys toegang tot de landsheerlijke overheid verkreeg, zou het niet correct zijn hem van het predicaat ambtenaar te voorzien. Tegenwoordig is men het er wel over eens dat, wil men een middeleeuwer ambtenaar noemen, de betrokkene tenminste een gerichte opleiding genoten moet hebben en niet op grond van zijn maatschappelijke positie en ervaring een functie aangeboden krijgt, zoals dat in het geval van

54 Th. van Riemdijk, *De tresorie en kanselarij van de graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwsche en Beyersche huis* (s-Gravenhage 1908) 330-334, 338.

55 Van Riemdijk, *Tresorie en kanselarij*, 332. Van Kan, *Boudijn van Zwieten*, 293.

56 Van Riemdijk, *Tresorie en kanselarij*, 334, 336, 340. Van Kan, *Boudijn van Zwieten*, 293.

57 Van Riemdijk, *Tresorie en kanselarij*, 338, 342.

58 Van Riemdijk, *Tresorie en kanselarij*, 347, 349-350, 352-354.

59 R. W. G. Lombarts, e.a., *Memorialen van het hof (den Raad) van Holland, Zeeland en Westfriesland van den secretaris Jan Rosa* (Leiden 1982) 638.

de zogenaamde ambtsdragers voorkwam⁶⁰. Florys behoorde tot de categorie der ambtsdragers want van een specifieke opleiding aan één van de Europese universiteiten is niets gebleken.

Middeleeuws steding

Ondanks de in vele opzichten voordelige positie waarin Florys Paedze zich als inwoner van Leiden bevond, kwam hij niet onder de verplichtingen die het poorterschap met zich meebracht uit. Vele stedelijke instellingen dienden bijvoorbeeld beheerd te worden en de voorkeur ging hiervoor uit naar de voornamere burgers met bestuurlijke ervaring. Hoewel Florys daartoe de aangewezen persoon leek te zijn, stelde hij zich alleen in 1411 als Godshuismeester van de Pieterskerk beschikbaar⁶¹. Wellicht ontnamen zijn politieke besognes hem later de mogelijkheid zich vaker aan dergelijke nevenactiviteiten te wijden. Slechts bij een kwestie als de verdeling van de memoriegelden, kon men op zijn inbreng rekenen.

Florys kwam echter niet onder de verplichting uit lid te worden van het schuttersgilde. Al omstreeks 1394 werd hij in de lijst van 'oudscut' opgenomen⁶². Hij was één van de 100 voetboogschutters die te allen tijde oproepbaar waren en ter vergoeding recht hadden op een deel van de 'stede renten'. Uitgedost in wapenrok, 'kaproen', pantser, ijzeren stormhoed, handschoenen en voorzien van een boog met pijlen, zal Florys menigmaal het gerecht tijdens de processie op sacramentsdag geëscorteerd hebben⁶³. Tijdens de achttiendaagse veldtocht naar Gorinchem, Zierikzee en Middelburg in 1420 viel aan Florys Paedze en Willem Heerman de eer toe de stadsbannier te mogen dragen, hetgeen hen overigens 131b. 12s. opleverde⁶⁴.

Als gelovig middeleeuwer gaf Florys tijdens zijn leven blijk van zijn overtuiging door op onbekend tijdstip een glasraam in de Pancraskerk aan te laten brengen⁶⁵. Bovendien beschikte hij in de Pieterskerk over een eigen altaar, waarop hij tegen betaling van 60 gouden Philipsschilden vanaf 10 februari 1433 iedere zaterdag een mis voor het zieleheil van Pieter Aerntszn. liet vieren. Pieter zal wel een broer van Jan Aerntszn., de echtgenoot van Gobburch Florys Paedzendr., geweest zijn⁶⁶.

De Paedzen besteedden veel geld om het tijdelijke, maar onvermijdelijke verblijf van de met zonden beladen zielen van familieleden en vrienden in het vagevuur te verkorten. Nog jaren na de dood van Florys droegen zijn weduwe en kinderen renten op huizen en erven over aan geestelijke instellingen om zielemissen te bekostigen. In 1452 wendde Jan Aecht een deel van haar jaarlijkse inkomsten uit renten aan om op iedere vrijdag en zaterdag na beloken pasen jaargetijden te doen lezen. Er moesten tevens memoriediensten gehouden worden voor haar ouders en grootouders, haar dochters Maria en Gobburch en haar broer Symon Jacob Vinkenzn. Blijkens de akte gaf zij de wens te kennen dat men tijdens de vieringen kaarsen zou branden, en om aan te tonen dat zij het hart op de rechte plaats droeg, liet zij op haar kosten brood uitdelen⁶⁷. Florys en zijn vrouw hadden reeds een rente van drie pond op hun huis en erf aan de Nieuwe Rijn

60 L. Th. Maes, 'Ambtenarij en bureaucrativering in regering en gewesten van de Zuidelijke Nederlanden in de 13e-15e eeuw' *Tijdschrift voor Geschiedenis* 90 (1977) 350-358.

61 F. van Mieris, *Beschryving der stad Leyden I* (Leiden 1770) 114-115.

62 GAL. ŠA. I, inv. no. 84 Stedeboek fo. 290.

63 Blok, *Hollandsche stad I*, 426.

64 Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen I*, 426.

65 *Jaarboek van het centraal bureau voor genealogie* 21 (1967) 186, 211.

66 GAL, Ke., inv. no. 7 memorieboek fo. 95. GAL, Ke., inv. no. 79 R. 218.

67 GAL, Ke., inv. no. 79 R. 218.

gevestigd om dagelijks de zeven getijden te laten doen. In 1461 werd deze rente door hun zonen Jacob en Jan met 11b. verhoogd en overgeheveld naar bezittingen in het Florys Paedzenland⁶⁸. Op 16 juni 1463 verkochten beide broers opnieuw enige renten ter waarde van 4lb. 5s. 6d. 'om memorie en jaargetijde te doen' voor zichzelf, hun ouders en zusters Maria en Agniese, terwijl deze keer ook hun vrienden bedacht werden⁶⁹. Ondanks zijn rijkdom en de vooraanstaande positie die Florys in stad en land bekleedde, leefde bij hem en zijn nakomelingen het besef dat zij na hun dood als gewone stervelingen geoordeeld zouden worden.

Conclusie

Het Leidse geslacht ontleende een groot deel van macht aan het grote prestige dat de welgeborene Florys Paedze wist op te bouwen. Afkomstig uit het ambacht Katwijk-Valkenburg, drong hij door tot de beperkte kring van stadsbestuurders en creëerde zo een springplank naar een carrière aan het hof van de hertogen van Beieren en Bourgondië. Voorwaarde voor een succesvolle loopbaan in de stad was dat hij een kapitaalcrachtig poorter diende te zijn, verzekerd van een hoog inkomen uit handelsactiviteiten of van opbrengsten van onroerende goederen, die het zich kon veroorloven jarenlang onbezoldigde functies in dienst van de stad te vervullen. Florys Paedze werd een plutocraat die door gebruikmaking van zijn kapitaal de stedelijke politiek lange tijd met enkele andere uitverkorenen controleerde.

Door de activiteiten van deze middeleeuwer werd duidelijk welke mechanismen een rol konden spelen bij het verkrijgen van invloed in een Hollandse stad. Florys' partijkeuze in de Hoekse- en Kabeljauwse wisten was in meerdere opzichten van doorslaggevend belang voor het welslagen van zijn bestuurlijke ambities. In het begin van de 15de eeuw werkte het Hoekse overwicht tot op zekere hoogte als een rem op Florys' machtsontplooiing. Slechts enkele malen trad hij als lid van het gerecht op de voorgrond. Maar zelfs onder deze nadelige omstandigheden bleek dat geld macht was, want in 1414 had deze fervente Kabeljauw het benoemingsrecht van het dagelijks bestuur gepacht. Na het beleg van 1420 vond de grote ommekeer plaats. De Kabeljauwen controleerden de stad en Florys had voor een tweede maal het benoemingsrecht van het stadsbestuur en lagere ambten kunnen kopen. Hij maakte met grote regelmaat deel uit van het college van burgemeesters en schepenen en kon zich bovendien verheugen in de openlijke steun van Jan van Beieren. In deze combinatie van factoren ligt de verklaring voor Florys' doorbraak naar een loopbaan aan het landsheerlijk hof. Echter, zowel in zijn functie als hoogheemraad als in die van toegevoegde raad van Philips van Bourgondië, bleef hij nauw verbonden met zijn stad Leiden.

Op meerdere vlakken bestonden er intensieve samenwerkingsverbanden met lage edelen als de van Zwietens en de van Alkemade. Ook zij behoorden tot het netwerk dat de stedelijke elite uitmaakte en waartoe ook Florys' collega's Ysbrant van der Laen, Coen Symonszn. Wermhout Janszn., Ysbrant Strevelant Jan Voszn. en Willem en Pieter Heerman behoorden. De contacten bleven niet alleen beperkt tot het niveau van de stedelijke politiek en de Hoekse en Kabeljauwse twisten, maar kwamen ook naar voren bij borgstellingen en samenwerking bij de uitgifte van nieuwe stadgrond.

Geld was macht in het Leiden van de eerste helft van de 15de eeuw, maar veel hing af van een gelukkige partijkeuze en goede connecties, niet alleen met de landsheer, maar ook met andere leden van de stedelijke bovenlaag.

68. GAL, Ke., inv. no. 236 R. 274.

69. GAL, Ke., inv. no. 26 R. 278.

Inhoud

19e jaargang nr. 3, september 1987

Florike Egmond De Hoge Jurisdicte van het 18e eeuwse Holland	129
D. J. Noordam Elites in de luwte; vijf studies over adel en patriciaat in Holland	162
A. J. Brand Florijs Paedze van Sonnevelt, plurocraat in hart en nieren	176

Aan dit nummer werkten mee:

Florike Egmond (1953) studeerde geschiedenis in Utrecht, en is sinds 1985 in dienst bij de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO).

Adres: Kerkpad NZ 55, 3764 AJ Soest.

Dr. D.J. Noordam, sociaal-historicus.

Adres: Klaproos 14, 2317 EK Leiden. Tel. 071-213458.

Drs. A.J. Brand, medewerker Z.W.O. Subfaculteit Geschiedenis, Doelensteeg 16, 2311 VL Leiden. Tel. 071-272716.

Omslagontwerp en basislayout: Esther Verdonk, Engelse/Verdonck ontwerpers, Amsterdam.

Druk: Drukkerij Spin/van Mantgem B.V., Amsterdam

De afbeelding op de omslag is gebaseerd op:

Michael Vosmerus, *Principes Hollandiae et Zelandiae, domini Frisiae*.

Antwerpen 1578, Christoffel Plantijn (Koninklijke Bibliotheek, Den Haag).

